

Recensioner

Schweden: von den Anfängen bis zur Gegenwart

Jörg-Peter Findeisen

Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 1997.
297 s.

PUSTETS FÖRLAG SKALL utge böcker om de skandinaviska ländernas historia och har börjat med Sveriges. En utgångspunkt som anges i inledningen är ”Den svenska historiens år” 1993, då krafttag gjordes för att råda bot på ”den svenska historielösheten”. En annan utgångspunkt är avsaknaden av en mer utförlig beskrivning på tyska av Sveriges historia. Vad som tidigare funnits är Ingvar Anderssons svenska historia och Jörgen Weibulls av Svenska Institutet utgivna historik. Dessutom har Ulrich Bracher 1968 utgivit *Geschichte Skandinaviens*.

Jörg-Peter Findeisen har sysslat mycket med svensk historia. Han har givit ut monografier över Gustav II Adolf, drottning Christina och Karl XII och också skrivit en bok om kampen om makten över Östersjön under Sveriges stormaktstid. Findeisen är utbildad i Rostock under DDR-tiden och har även verkat i Jena. I Sverige har han varit knuten till Mitthögskolan i Sundsvall. För närvarande är han professor i Trier.

Hans bok är mycket traditionell upplagd. Kungarnas regeringstid utgör för en stor del av framställningen skelettet. Ett kuriosum är att den i Sverige ganska lite kände kung Albrecht får fyra sidor, men han var som bekant liksom författaren mecklenburgare. Boken avslutas med en ruta om monarkin idag jämte en bild på kung Carl Gustaf och drottning Silvia. Den sistnämnda är ju inte bara svenskarnas utan även tyskarnas drottning.

Påfallande mycket utrymme ges i boken åt äldre tider. Tiden till 1809 tecknas på 175 sidor, och de följande åren ges 87 sidor.

Boken skiftar mellan mycket detaljerade framställningar och utlämnande av viktiga

händelser. Exempel på det sistnämnda är att författaren knappt nämner unionen mellan Sverige och Norge förrän i samband med beskrivningen av upplösningen 1905. Efter 1809 talar författaren i stället om ”Der Sieg des modernen Parlamentarismus”, vilken således skulle ha ägt rum under tiden 1809–66.

Med tanke på att författaren en gång i tiden fostrats i marxistisk historieskrivning är hans fokusering på riksdags- och regeringsbeslut påfallande stor. Inget säges t ex om den stora utvandringen från Sverige 1850–1930.

Boken är illustrerad och vid sidan om den löpande texten finns faktarutor som bidrar till en konkretisering av framställningen. En sådan faktaruta tar upp Carl Mikael Bellman men i övrigt lyser svenska kulturpersoner med sin frånvaro i framställningen. Så är t ex varken Nicodemus Tessin, August Strindberg eller Ingmar Bergman nämnda.

Boken avslutas med – förutom en litteraturlista – en förteckning över platser i Sverige som belyser skilda epoker samt en kronologisk tabell. Den i sin tur avslutas med ett fattigt fel. Det står att Carl Bildt åter blev ”Ministerpresident” 1996.

Sammanfattningsvis: Boken kunde ha varit bättre. Detta sagt trots att Findeisen har vänligheten att avslutningsvis säga att om man kort före år 2000 betraktar det svenska folkets historia så måste man konstatera en av mänsklighetens mest förvånande civilisatoriska bedrifter.

S.O.

Riksarkivets bestandsöversikt del 2. Riksdagen och dess verk. Allmänna kyrkomötet.

Folke Ludwigs

Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8.
Stockholm 1998. 242 s.

MED PUBLICERINGEN AV del två av Riksarkivets bestandsöversikt har nu fyra delar utkommit av de totalt sju som verket i sitt fullbordade skick planerats omfatta. Avsikten

med detta omfattande arbete är att ge en guide och översikt till samtliga de arkiv och samlingar som förvaras i Riksarkivet.

Bestånden redovisas i två olika huvudavdelningar. Först ges en allmän presentation av beståndet, dess bakgrund och tillkomst, samtidigt som det sätts in i en historiskt-administrativ ram. Därefter följer mera detaljerade uppgifter om materialet: Vilken tid det omfattar, antalet volymer och deras omfång i hyllmeter, vad beståndet omfattar för typ av handlingar (vanligen följs här det s.k. allmänna arkivschema), samt uppgifter om förteckningar och ev. otryckta register eller andra hjälpmedel. Till detta kommer uppgifter om promemorior och utförligare inledningar till förteckningarna samt hänvisningar till andra bestånd, främst i Riksarkivet men också anorstädes, som antingen är av liknande karaktär, eller som på annat sätt har anknytning till det här aktuella materialet. Det finns också uppgifter om huruvida materialet delvis eller i sin helhet är publicerat i tillgängliga källpublikationer samt litteraturhänvisningar till arbeten som dels belyser det aktuella beståndet, dess tillkomst, bakgrund och betydelse, dels också ger hänvisningar till historiska uppgifter i form av matriklar, register och biografiska notiser, som kan vara av betydelse för de forskare som avser att arbeta med materialet. Översikten innehåller också uppgifter om huruvida materialet finns tillgängligt i form av mikrofilm eller mikrokort, samt de ev. hänvisningar till Riksarkivets kart- och ritningssamling som kan vara av intresse i sammanhanget.

Självfallet är denna översikt, trots sin ambitiösa uppläggning, långt ifrån fullständig, och det har inte heller, som också framhålls i boken, varit avsikten. Den som avser att arbeta med originalmaterialet måste givetvis själv konsultera de aktuella arkivförteckningarna på plats. Arbetet skall i första hand tjäna syftet att vara en introduktion och allmän orientering om materialet, och den uppgiften fyller den på ett utmärkt sätt.

Boken är uppdelad i åtta olika avsnitt med

hänsyn tagen dels till de olika arkivbilderna men dels också till handlingens karaktär. Den första gruppen omfattar "Riksdagsbeslut och pergamentsurkunder", och här är det både handlingarnas betydelse och deras utformning med hängande sigill etc. som föranlett en separat förvaring. I denna grupp ingår förpliktelsebrev, eder, trohetsförsäkringar, beviljningar och förklaringar. De är ofta av pergament med vidhängande sigill, men pappershandlingar med påtryckta sigill förekommer också. Även från tvåkammarriksdagens tid finns prakturkunder innehållande sammanställningar av fattade beslut.

Den andra avdelningen gäller "Ständertidens riksdagar". Eftersom de fyra ständens handlingar mera sågs som privat än statlig egendom, och arkivvården skulle skötas av deras resp. sekreterare eller kanslier, förekommer det både luckor och en viss oordning i materialet. Det var endast Riddarhuset som ursprungligen hade en permanent befattningshavare för dessa uppgifter, och i dess arkiv förvarades därför både adelns och de gemensamma utskottens handlingar. Under 1600-talet var ständernas arkiv ganska glest för att genomgå en kraftig utökning under frihetstiden. Den gustavianska eran medförde en ny tillbakagång, men från 1809 ökar materialet på nytt.

Avsnittet redovisar sedan de olika arkiv, som inordnats under huvudrubriken: Plena och kanslier, utskotten, kommissionerna, revisionerna samt slutligen krigsbefälet. Den sistnämnda gruppen, som omfattade ofrälse officerare, hade deltagit i riksdagarnas sammankomster och tenderade under 1500- och början av 1600-talet att utvecklas till ett femte stånd, men kom under frihetstiden närmast att betraktas som en intressegrupp. Framställningen i detta avsnitt lättas också upp av ett interfolierat bildmaterial. Det gäller självfallet bilder på valda handlingar, men också föremål som förvaras i Riksarkivet, såsom t.ex. prästeståndets sigillstamp och ceremonistav. Till detta kommer en tabellarisk översikt över frihetstidens viktiga deputationer.

Bokens tredje avsnitt gäller "Riksdagshandlingar från K M:ts kansli m.m. under ständertiden". Detta är handlingar med proveniens i det kungliga kansliet, men med anknytning till riksdagens verksamhet, som var av tradition förvarats tillsammans med det egentliga riksdagsmaterialet. Utöver samlingen Riksdagsacta, som tillkom under 1800-talet, men bygger på betydligt äldre serier, finns här fullmakter samt ständernas enskilda besvär. Till detta kommer en samling handlingar med varierande proveniens, som av olika skäl inte kunnat placeras på sina egentliga platser. Exempel på detta är handlingar rörande ledamöternas arvoden (herredagspenningar), riksriktshandlingar, enskilda riksdagsmäns journaler etc.

Det fjärde avsnittet gäller "Tvåkammarriksdagen". Riksarkivet förvarar kamrarnas och utskottens arkiv, vissa särskilda deputerades handlingar, samt utrikesnämnden (t.o.m. 1952). En del andra handlingar, som t.ex. rör riksdagens lokaler och administration ingår i Riksgäldskontorets arkiv, medan handlingar gällande riksdagens olika organ, som talmanskonferensen, internationella sekretariatet, Riksbankens jubileumsfond, Nordiska rådet m.m. samt de politiska partiernas riksdagsgrupper, antingen förvaras av resp. arkivbildare eller Riksdagsbiblioteket. All forskning i det här materialet underlättas självfallet av riksdagsstrycket, som utöver kamrarnas protokoll också innefattar konungens trontal, årsberättelser, propositioner, enskildas motioner, utskottsutlåtanden, skrivelser och beslut m.m. Som sökhjälpmedel till trycket finns utförliga person- och sakregister. De utgör sammanfattningar och bearbetningar av under riksdagarna förda handskrivna och tryckta register, och täcker sammantagna perioden 1867–1970.

Bokens femte avsnitt omfattar "Riksbanken", dess styrelse och olika avdelningar. Bankofullmäktige utsågs ursprungligen av de tre högsta stånden (först fr.o.m. år 1800 fick bönderna vara med), som tillsammans med ett antal kommissarier ledde verksamheten.

Utöver protokoll från de nära 100 år denna kollektiva ledning fungerade, finns handlingar från bankens olika avdelningar och administration, såsom Lånebanken, Växelbanken, Kommissarier och understyrelse, Huvudbokföringen, Tumba bruk (sedelutgivningen) m.m. Till detta kommer en mindre manuskriptsamling, som innefattar otryckta arbeten som på ett eller annat sätt berör banken och dess verksamhet och som kommit bankens ägo genom köp eller som gåvor. Bl.a. berörs den s.k. Palmstruchska banken, som var Sveriges första (1656), men gick omkull efter några år.

Översiktens sjätte avsnitt tar upp "Riksgäldsarkiven", vars material huvudsakligen består av räkenskaper. Många av serierna är parallella, då systemet gick ut på att flera tjänstemän samtidigt förde likartade räkenskapsböcker, som sedan kunde kontrolleras mot varandra. Riksens ständers kontor, som inrättades 1719, och ursprungligen hade till uppgift att betala räntorna på ständernas obligationer, fick efter hand nya uppgifter. Bland dessa märks den s.k. "nummeregälden", vilken avsåg lönefordringar för krigsbefäl och civila tjänstemän. 1766 ersattes denna inrättning med Gamla riksgäldskontoret. Beteckningen "gamla" åsyftar att kontoret bara skulle svara för den "gamla riksgälden", men uppgiften ändrades senare till att även omfatta amorteringen av en del nyare lån. 1777 inrättades Riksgäldsdirektionen, med syfte att ta hand om förvaltningen av hela statsskulden, som skulle hållas skild från statens övriga verksamhet. Först 1789 blev Riksgäldskontoret ett statligt ämbetsverk, som skulle ha ansvar för statens gäld och lyda direkt under ständerna. Utöver detta finns serier av andra handlingar med anknytning till riksgälden, såsom tidningsstämplingen, nummerlotteriet samt ett antal olika låneinstitut med varierande syften.

Bokens båda sista avsnitt gäller "Riksdagens ombudsmän och revisorer" samt "Allmänna kyrkomötet". Det senare tillkom som en följd av representationsreformen, vilken ju

medförde att prästeståndet upphörde, och att kyrkan förlorade sin representation i riksdagen. JO- resp. MO-ämbetena hade tillkommit för att stärka riksdagens kontrollmakt över domarna, de statliga ämbetsmännen samt krigsmakten, medan Riksdagens revisorer skulle granska den statliga förvaltningens verksamhet.

Boken avslutas med en förteckning över grundlageditioner och författningar, utgivna källeditioner samt viktigare litteratur. Sist följer ett slagordsregister.

Den andra delen av Riksarkivets bestandsöversikt ger således en fyllig och god bild av de arkivalier som berör riksdagens och dess verksamhet. Bokens disponering följer, naturligt nog, den placering handlingarna fått vid insorteringen i arkivet, även om detta inte alltid helt står i överensstämmelse med verksamhetens struktur. Detta gäller t.ex. en del riksdagsbeslut, som nu sorterar under denna allmänna rubrik, men med goda skäl skulle kunnat klassificeras som statsrättsliga handlingar. Utgivaren är fullt medveten om detta dilemma, och påpekar att denna oklarhet lett till att också omflyttningar förekommit mellan de olika samlingarna. För den som avser att arbeta med riksdagsmaterialet är boken en alldeles utmärkt introduktion, som dels ger en allmän bakgrund till materialets tillkomst, och dels en god överblick över de befintliga bestånden och deras placering inom resp. arkiv.

Conny Blom

Svitjod; Resor till Sveriges ursprung

Mats G. Larsson

Atlantis: Stockholm 1998. 228 sidor.

MATS G. LARSSON HAR en serie populärhistoriska böcker – och en avhandling – bakom sig, av tämligen skiftande intresse. Medan hans text om Ingvarståget (Ett ödesdigert vikingatåg, 1990) kan sägas vara idérisk och intresseväckande för lärd och lekman, har vissa

andra alster dessvärre uppvisat en brist på originalitet (fr.a. Rusernas rike, 1993). Det föreliggande arbetet präglas dock klart av samma förmåga till nya och friska idéer utifrån ett spritt källmaterial som kännetecknade debutverket.

Boken utgör ännu ett inlägg i den frodiga flora av texter som under senare år sökt sig till den svenska historiens vaga gryningsljus, till det dunkla skeende genom vilket etniska grupper samlades kring en tidig statsbildning. Åke Hyenstrands och Maja Hagermans texter har redan tidigare recenserats på denna tidskrifts sidor, och man kan även nämna Peter Sawyers radikalkritiska tolkning (När Sverige blev Sverige, 1991). En jämförelse mellan dessa fyra texter har ett klart intresse genom att de har så olika utgångspunkter: Larsson och Hyenstrand som arkeologer, Sawyer som historiker och Hagerman som vetenskapsjournalist med kopplingar till både historia, arkeologi och konsthistoria. Tolkningarna av den tidiga samhälls- och statsbildningsprocessen, och av det skriftliga och arkeologiska materialets tillämpbarhet, skiljer sig också radikalt från fall till fall. Larssons alster företer likheter med Hagermans genom att det så uppenbart utger sig för att vara populärt, att ge färg åt ett dunkelt och fragmentariskt dokumenterat skeende. I motsats till Hagerman men i likhet med Hyenstrand väljer emellertid Larsson att lägga tyngdpunkten vid den förkristna perioden, grovt räknat det första millenniet e.Kr. Därmed upphör emellertid alla likheter mellan de bägge herrarna. Få boksidor krävs för att övertyga läsaren om att vi befinner oss i ett vetenskapligt paradigms av helt annan karaktär.

Larsson är alltså arkeolog, och styrkan i hans bok ligger i förmågan att syntetisera den arkeologiska fyndbilden och åskådliggöra den för läsekretsen. Hans försök att måla upp en bild av stam- och bygdeutveckling från gravfynd och andra artefakter stärks också av hans förtrogenhet med den topografiska bilden. Bokkapitlen inrymmer personligt hållna beskrivningar av fyndplatsernas utseende

idag, förträffligt illustrerade av Hans Ekerow. Mycket av diskussionen rör sig kring Mälardalskapen, enligt författarens egen uppgift bl.a. på grund av att det är ”det område jag känner bäst” – en inte helt tillfredsställande synpunkt. Några yverborna tolkningar av det historiska skeendet är det inte fråga om. Genom ett sinnrikt resonemang kring topografi och fyndbild framkastar Larsson en ny och intresseväckande hypotes om uppkomsten av ett folklandsförbund i Uppland under folkvandringstid, som sedermera kommit att dominera vidare områden i en mycket långsam process; några eftergifter för ”götaskolan” görs inte. Mycket av Larssons resonemang verkar fullt plausibelt i mina ögon, så länge han håller sig till det arkeologiska materialet. Av mindre intresse är väl i så fall diskussionerna kring det fragmentariska skriftliga materialet. Ehuru Larsson är väl inläst på mycket av den relevanta litteraturen har han i mina ögon svårt att åstadkomma något väsentligen nytt ur diktverk, krönikenotiser och sagor. Därtill förefaller mig hans syn på detta stoff stundtals något okritisk – detta blir speciellt tydligt vid en jämförelse med Maja Hagermans och Peter Sawyers böcker. Några teoretiska avstamp, med diskussioner rörande moderna hypoteser om den tidiga statens natur, som sysselsatte Åke Hyenstrand i dennes bok, skall man inte heller förvänta sig. Larsson är empiriker med bägge benen på jorden; hypoteserna om Sveriges tillblivelse växer fram ur fyndbild.

Hans Hägerdal

Uppror och allianser. Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle

Dick Harrison

Lund: Historiska Media 1997.

DE DRYGA 100 åren mellan Engelbrektsupprorens tid och Dackefejden 1542–43 är en period i svensk historia som präglas av talrika bondeuppror och andra utslag av böndernas självmedvetenhet och växande politiska bety-

delse. I och för sig är detta inte något unikt för Sverige. I den europeiska omvärlden finner vi liknande utslag, dock med en större koncentration till 1500-talets första decennier. Särskilt bondeupproren i det tyska riket har blivit föremål för en omfattande forskning, senast genom Peter Blickles på flera punkter nyorienterande arbeten. Även bonderesningar i de nordiska länderna har behandlats tämligen inträngande, både monografiskt och i en vidare kontext. De svenska bondeupproren och böndernas politiska aktivering under medeltidens slutskede har däremot, märkligt nog kan man tycka, inte tagits upp i någon mera samlad analytisk studie.

Redan mot denna bakgrund är Dick Harrisons nya skrift angelägen och välkommen. Det är, förhoppningsvis, även ett utslag av ett återuppväckt intresse för medeltidshistoria med delvis politiska förtecken vid de historiska institutionerna i Sverige. Inte minst den aktuella tiden – tidsramen för Harrisons studie är 1432–1497 – har under senare decennier ofta avfärdats med klyschor om politisk anarki och som skäligen ointressant. Visst rymmer perioden tidvis en starkt politisk turbulens, särskilt under de mest komplexa åren 1463–1471, men detta ger i själva verket ett utmärkt objekt för Harrisons studie, inte minst för den del som fokuseras mot allianser mellan bönder och stormän eller kungar.

Men det finns stötestenar och som alltid när det gäller svensk medeltidshistoria är den största ett bristande källmaterial. I en pedagogiskt lysande introduktion tar Harrison upp detta problem och visar hur uppgifter om böndernas motiv och agerande nästan helt är belysta uppifrån, i källor primärt fokuserade mot maktkampen mellan enskilda eller grupper av stormän. Men genom den tämligen fullständiga genomgång som görs av alla uppror, oroligheter och politiska allianser med bönder som medagerande, menar sig författaren kunna få underlag för en bredare analys och kunna urskilja ett tämligen varierat mönster av bakgrundsvariabler.

Bokens text är starkt koncentrerad. Den

omfattar totalt hundra sidor, där en dryg tredjedel upptas av en komprimerad beskrivning av bondeuppror i det dåtida svenska riket jämte krigiska förvecklingar med bönder som allierade till olika stormannafraktioner, baserad på en kritisk genomgång av tidigare forskning, och avslutas med en likaså tämligen komprimerad analys. Med författarens målsättning, att söka göra en jämförande analys av orsaker, målsättningar, sociala och geografiska grupperingar m.m. bakom böndernas agerande är greppet funktionellt, men inte helt problemfritt. Många viktiga nyanser och sammanhang tenderar att falla bort, vartill kommer att genomgången förutsätter ytterst goda referensramar hos läsaren om de politiska förlopp där bönder deltar mer eller mindre aktivt.

En tes som författaren övertygande driver är att bönderna agerar utifrån en fast etablerad världsbild, präglad av den s.k. treståndsläran och i grunden gemensam för alla aktörer på den politiska scenen. "Bönder var idémässigt reaktionära" och bondeupproren ifrågasätter aldrig denna ordning, understryker Harrison, i motsats till de förställningar om motsatsen som blev gängse under den revolutionära yra som bröt ut för 30 år sedan. Men hans analyser av bondebefolkningens politiska agerande leder fram till en slutsats som inte är lika entydig, men mera utmanande och nyorienterande. "Varje litet hugg och slag rubbade på sätt och vis den enskilde bondens uppfattning av sig själv, sina motståndare, sina medkämpar samt sina rättigheter och skyldigheter", skriver Harrison. Väldet blev en "naturlig" och framgångsrik del i en ny politisk bondekultur som började ta form efter 1430-talets händelser.

Böndernas agerande präglas samtidigt enligt Harrison av en stark medvetenhet om sina egna intressen. Om vari dessa bestod förs en intressant diskussion, där författaren röjer en viss uppgivenhet och varnar för anakronistiska synsätt om bland annat skattetrycket. Inte så att han fränkänner denna faktor en genomgående stor betydelse, men han beto-

nar samtidigt, med hänvisning till källäget och "tystnadens" metodiska komplikationer, de gråzoner som omger de mera mentala drivkrafterna bakom böndernas aktioner.

I sitt starka betonande av böndernas politiska medvetenhet vänder sig Harrison mot tidigare vanliga uppfattningar om bönderna som lättmanipulerade aktörer, vilka slugt beräknande stormän skulle ha drivit framför sig när det passade dem. Harrison är visserligen i gott sällskap med andra som företräder en likartad uppfattning i nyutkomna böcker. Men hans polemiska udd mot marginaliseringen av allmogens politiska bondeförstånd är samtidigt distinkt problematiserande på ett delvis nyorienterande och typiskt harrisonskt sätt.

Författaren underlåter däremot nästan helt att beröra organisationsformer och beslutsprocesser inom bondesamhället. Det sker visserligen medvetet, men innebär likväl att böndernas agerande inte relateras till den vidare kontext där de hör hemma. Lands- och häradstingens roll som viktiga politiska arenor är uppenbar, likaså förekomsten av en smidigt fungerande militär uppbyggd organisation. Att bönder från Dalarna eller Fjärrhundraaland deltog i strider kunde bero på tingsbelut om att ställa hela sitt uppbyggd på benen, men kunde i andra fall betyda att de har engagerats närmast som legosoldater. Villkoren för deras militära engagemang är en intressant delfråga, som i någon mån belyses av belägg för hur kungar och ledande stormän lockar med ett eller flera års total skattebefrielse som "sold" för enskilda eller kollektiv.

Källor till dessa problem ökar starkt i omfattning under 1500-talets första decennier, med en rad nya inslag av ett aktivt agerande från böndernas sida. Därför kan man beklaga att Harrison sätter punkt för sin undersökning 1497, istället för att låta den omfatta även följande decennier fram till ett mera logiskt slut med det största genuina bondeupproret i svensk historia. Men det skulle onekligen som han själv framhåller (s.21) ha krävt en betydligt större insats. Marken är dock inte helt oplöjd och förhoppningsvis får vi se

en fortsättning av Harrison själv eller någon annan.

En viktig poäng med Dick Harrisons komprimerande studie är att han aktualiserar och på ett delvis nyorienterande sätt tar upp ett centralt och spännande tema, som visserligen inte gör Sverige helt unikt men ändå starkt särpräglad i ett vidare europeiskt sammanhang under brytningsskedet mellan medeltid och tidig modern historia. Harrisons bok och även ett par helt nya uppsatser av hans hand, om medeltida eliter (HT 1997:4) och om politiska mord och avrättningar (Scandia 1997:2), kommer säkert att verka vitaliserande för forskning och debatt.

Lars-Olof Larsson

Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige

Peter Reinholdsson

Studia Historica Upsaliensia 186, Uppsala 1998. 295 s.

VI ÄR INTE bortskämda med svenska avhandlingar om medeltiden. Historiografiskt sett är Sverige rejält distanserat på denna punkt – frågeställningar som visat sig mycket fruktbara i länder som Storbritannien, Frankrike och USA har ofta inte ens väckts till liv i vårt eget land. Problem relaterade till handledningsresurser och källmaterial har gjort sitt för att vrida doktorandernas intresse åt senare perioder i vår historia. Då och då vågar sig likväl en och annan student in på den medievalistiska banan. I början av 1998 publicerade uppsaladoktoranden Peter Reinholdsson en avhandling om den svenska allmogens politiska agerande under senmedeltiden.

Reinholdssons huvudtes är att de stora senmedeltida konflikter, i vilka allmogen deltog, inte skall tolkas som bondeuppror utan snarare som resningar och fejder – samhälleligt sett helt legitima handlingar inom ramen för den medeltida politiska kulturen. Orden *fejd*

och *resning* angav endast att ett fientligt förhållande uppstått, att oenighet existerade. Ordet *uppror*, som introducerades först på 1520-talet, reserverades för juridiskt sett illegitima handlingar riktade mot statsmakten. Upproren (t.ex. Dackefejden och klubbekriget) blev möjliga först i samband med den tidigmoderna statens framväxt – den sista resningen var den händelse som i litteraturen brukar kallas "Västgötaherrarnas uppror" år 1529. Dessförinnan hade bönderna varit inlemmade i ett nätverk av reciproka relationer med medlemmar av alla andra samhällsgrupper – att bönder reste sig till konflikt var inte underligare än att frälsemän gjorde det. Det svenska 1400-talet kännetecknades av ömsesidigt socialt och politiskt ansvarstagande. Efter 1529 kämpade man i stället ståndsvist, vare sig det gällde våldsamheter eller vardagligt (fredligt) motstånd. Reinholdsson polemiserar med tidigare forskning, vilken enligt honom totalt missuppfattat såväl den senmedeltida svenska staten som de senmedeltida svenska böndernas situation. Hans primära måltavla är Eva Österberg, vars tolkning han finner "grov och onyanserad" (s. 20).

Det är alltid upptriskande att läsa den här typen av avhandling. Författaren går med liv och lust in för sitt projekt; som läsare har man sällan tråkigt. Reinholdsson visar på ett övertygande sätt hur vital den svenska medeltidshistoriska forskningen lätt kan bli om våra doktorander ånyo börjar intressera sig för epoken. Den allmänna inställningen till ämnet – att gå till storms mot auktoriteter och omtolka vedertagna sanningar – är både djärv och sund. Inget forskningsläge mår bra av att stelnas. Flera av de konkreta analyser som presenteras i boken är välbalanserade och habilt framförda. Detta räcker emellertid inte för att helt och hållet uppväga de negativa intryck som blir allt fler ju mer man läser.

Det är lätt att vara kritisk mot Reinholdssons bok. Den uppvisar betydande brister av rent hantverksmässig karaktär och lägger alldeles för stor vikt vid tämligen oviktiga problem. Som exempel på det förra kan nämnas

att Reinholdsson alltför ofta ignorerar originaldokumenten och sätter sin lit till avskrifter – så sker t.o.m. när han citerar opublicerat material. Han är dessutom dåligt inläst på de rent språkliga betydelseerna av ett flertal termer från 1400- och 1500-talet. Som exempel på det senare kan nämnas den långgrandiga definitionsproblematiken kring själva termen *uppror*. Om *uppror* är att definiera som en rebellisk handling mot statsmakten, varför får vi då inte kalla Engelbrektsresningen för *uppror*? Jo, säger Reinholdsson, ordet *uppror* existerade inte på 1430-talet och ger associationer till en helt annan typ av social handling. Därför är det fel att kalla Engelbrekt en upprorsledare, trots att han faktiskt reste sig till våldsamt fejd mot Erik av Pommern. Om denna språkliga regel följs blir emellertid konsekvenserna absurda – då kan vi börja med att rensa ut termer som *feodalklass* ur avhandlingar vilka likt Reinholdssons egen använder dylika termer om medeltiden (då termerna inte existerade). Exakt vilka ord avhandlingsförfattaren använder är egentligen oväsentligt – det viktiga är att definitionerna är klara och bestämda.

Tyvär lämnar Reinholdssons avhandling mycket övrigt att önska även vad beträffar hänsynstagande till såväl det svenska forskarsamhället som till avhandlingens teoretiska bakgrund. Alla som har genomgått forskarbildningen har fått lära sig att man bör redovisa sitt beroende av annan litteratur där dylikt beroende finns. På flera punkter avstår emellertid Reinholdsson medvetet från att erkänna beroende; hans hänvisningar till annan litteratur är besynnerligt få, ofta förbehållna författare (läs: Eva Österberg) som han bestämt sig för att göra till måltavlor för kritik. Trots att avhandlingen är uppbyggd kring begreppet *politisk kultur* i enlighet med den tolkning som utvecklats och lanserats av soci-

ologen Nicolas Demertzis nämns denne varken i texten, i notförteckningen eller i litteraturlistan.

De övergripande bristerna i Reinholdssons avhandling framgår allra tydligast där hans hantverksmässiga svagheter kombineras med denna typ av etiska övertramp. I linje med sin hypotes om böndernas strukturellt betingade agerande före 1520-talet tecknar Reinholdsson en bild av 1400-talet och det tidiga 1500-talet som en betydligt lugnare period än de flesta svenska historiker är beredda att acceptera – åtminstone bibringas läsaren lätt detta intryck. Han väljer att blunda för mycket av det våld som bevisligen förekom och även för stora delar av den moderna svenska forskning som gjort en poäng av just detta. Som exempel kan nämnas, att jag själv upprepade gånger har hävdad att bönderna steg för steg lärde sig att bruka våld som ett led i den politiska processen, att samhällets konflikter därmed blev allt blodigare fr.o.m. 1430-talet.¹ Denna uppfattning delas inte av Reinholdsson, men i stället för att konfrontera uppfattningen i debatt låtsas han som om uppfattningen inte existerar.²

Dylikt agerande är beklämmande – med tanke på hur litet det svenska forskningsläget om senmedeltida uppror är torde det inte vara för mycket begärt att en avhandlingsförfattare skall kunna bemästra det och markera sin position i förhållande till övriga forskare. Om en uppsats eller bok ingår i forskningsläget och skrevs så sent som på 1980- eller 1990-talet, då skall den redovisas. Om folk har en annan åsikt, så skall de bemötas, inte osynliggöras.

Reinholdssons felsteg – de analytiska såväl som de etiska – lägger en mörk slöja över avhandlingen. Det är olyckligt: såsom nämndes ovan har boken även positiva kvaliteter. För att dessa skall framstå i sin rätta dager krävs

- 1 Dick Harrison, "Bondeuppror och allianser på 1460-talet", *Folkets historia* 23: 2–3, Stockholm 1995; Dick Harrison, *Uppror och allianser*, Lund 1997.
- 2 Tillfrågad om detta på disputationen svarade Reinholdsson att han endast uppfattade Harrissons åsikt som en variant av Eva Österbergs, varför hans analyser inte förtjänade att nämnas.

emellertid att författaren visar såväl källmaterialet som forskarsamhället betydligt större respekt än som sker i föreliggande fall.

Dick Harrison

Magnus Durell och Danmark. Studier i information

Bertil Rimborg

Göteborg 1997. 406 s.

Rimborgs avhandling behandlar den svenske diplomaten Magnus Nilsson Durelius (1617–1677) under dennes tid i Danmark. Efter studier i Uppsala åtföljde Durelius en av Axel Oxenstiernas söner som hovmästare på dennes peregrinationer på kontinenten, något som lade grunden till en patron-klientrelation mellan Oxenstierna och Durelius. På hemfärden utnämndes Durelius 1646 till svensk agent i Danmark och befordrades följande år till resident i samma rike, en post han innehade till 1657. År 1648 adlades han med namnet Durell.

Under sextonhundratalet byggde Sverige upp ett nätverk av diplomater stationerade utomlands. Dessa residerter och agenter var permanent stationerade till skillnad från de mer aristokratiska ambassadörer och envoyéer som också sändes ut på olika uppdrag. Residenterna och agenterna hade att tillvarata svenska intressen samt sammanställa information och vidarebefordra denna hem till Sverige. Leo Tandrup har i sin studie av Anders Svensson (svensk agent i Helsingør 1622–24) belyst hur en svensk agent arbetade. Även privatpersoner kunde odla ett omfattande kontaktnät utrikes för nyhetsförmedling och annat, vilket Arne Losman har illustrerat i sin studie av Carl Gustaf Wrangel. Den välutbildade och nyadlade Durell var en kugge i detta tidigmoderna maskineri och Rimborg strävar efter att klarlägga hur självständig Durell var som resident samt karaktären av den information han vidarebefordrade

till rikskansler, drottning, riksmarsken Gustaf Horn och andra. Var och en som arbetat med diplomatiskt källmaterial torde vara väl medveten om hur detta skiftar våldsamt i kvalitet, alltifrån initierade och balanserade redogörelser till häpnadsväckande illa underbyggda utfall mot värdlandet blandade med en god portion önsketänkande. Rimborg visar hur Durells nätverk av informatörer var personligt och slumpartat, vilket är en viktig iakttagelse rörande det sextonhundratalet som alltför ofta setts som relativt modernt och byråkratiskt. Durells rapportering var i hög grad inriktad på Öresundstullen där han frenetiskt bevakade svenska intressen och sin egen möjlighet att tjäna pengar genom att passerande skeppare, mot avgift, för honom skulle uppvisa sk certifikat. Ett annat område som Durell bevakade var dansk inrikes- och utrikespolitik. Här diskuterar Rimborg utförligt Durells rapportering inför Danmarks krigsförklaring mot Sverige år 1657. Trots Durells ofta initierade rapporter måste det sägas att han misslyckades i denna sin bevakning, då han underskattade krigsviljan och beslutsamheten hos Frederik III. Istället var Durell, vilket var vanligt bland dåtida residerter, konstant kritiskt, för att inte säga avfärdande, både gentemot värdlandet och dess vilja och möjligheter till krigföring.

Avhandlingen är till sin karaktär utpräglad empirisk och innehåller mycket värdefullt material samt berör väsentliga frågeställningar men skulle behövt stramas upp och struktureras betydligt. Avhandlingens rent grafiska utformning lämnar därtill mycket i övrigt att önska. Ett område som Rimborg tangerar är klienter och patroner, då Durell var en av Axel Oxenstiernas klienter. Det är emellertid inte en frågeställning som Rimborg analyserar vidare, tvärtom är han är alltför vag och fäster något lättvindigt etiketten patron på lite väl många av Durells korrespondenter. Det är beklagligt att Rimborg inte dragit nytta av Svante Norrhems avhandling om kanslittjänstemännen under sextonhundratalet. Både Norrhem och Rimborg visar hur det

bakom tidigmoderna formella strukturer frodades informella band och beroendeförhållanden. Därtill illustrerar de båda hur Axel Oxenstierna genom att placera sina klienter på en mängd poster stärkte sitt grepp över den förvaltning vars arkitekt han själv var i så hög grad.

Fabian Persson

Charles XI and Swedish Absolutism

Anthony F. Upton

Cambridge University Press 1998. 281 s.

VEM SKRIVER OM en gammal svensk kung? Knappast svenska historiker, om man bortser från Herman Lindquist och mig själv. Men brittiska historiker har intresse. Michael Roberts bok om Gustav II Adolf omfattar 1 400 sidor, Ragnhild Hattons om Karl XII är på drygt 800 sidor, och nu kommer Anthony F Upton med en välmatad bok om Karl XI.

Anthony F Upton har varit professor i Nordic History vid University of St Andrews. Han har länge varit sysselsatt med tiden, och flera uppsatser har kommit från honom. Han noterar i sitt förord att det finns väldigt mycket material från den undersökta tiden. Detta trots den stora slottsbranden 1697. Däremot har inte svenska historiker försökt sig på att ge sammanfattande skildringar av tiden, baserade på arkivstudier. Därför blir F F Carlsons *Sveriges historia under konungarna af Pfalziska huset* (1855–1889) baslitteraturen för Upton. Författaren är mån om att inte visa någon sidovördnad mot svenska historiker, och han talar om "how much excellent work" som utförts särskilt av svenska och finska historiker, vilket visas i hans noter och i hans bibliografi. Vad Upton främst önskar är en bild av hur reduktionspolitiken påverkade det svenska samhället, inte minst adelns ekonomiska position och livsstil.

Med den inriktning som Upton har är det naturligt att han snabbt går förbi Karls min-

derårighetstid och också skånska kriget. Tiden 1680–1697 står i centrum med Karls reformarbete och landets goda finanser men även Sveriges utrikespolitiska kurs intresserar.

Upton har ett slutkapitel om "The Absolutism of Charles XI". Där ställer han den viktiga frågan hur ett samhälle som det tidigmoderna Sverige med en mycket lång tradition när det gäller lagbunden styrelse och också kommunal självstyrelse kunde utan allvarligt motstånd acceptera en övergång till en auktoritär, centralstyrd monarki.

Författaren understryker i sitt svar på den av honom ställda frågan, att man över huvud taget i Europa vid denna tid inte fick kritisera den kungliga överheten. Han finner det också naturligt att de tre lägre stånden inte hade någon kritik. Det märkliga är att adeln kunde så relativt stillatigande acceptera sin förlust av makt och en hel del rikedom. Undantaget från denna regel är främst den livländska adeln under Patkuls ledning. Tvingande våld behövdes ganska lite i Sverige för att åstadkomma lydnad. Viktigt var den lutherska trosuppfattningen med dess indoktrinerande vördnad för överheten, den som också utlärdes genom "hustavlän". Upton talar om Sverige som ett konsensusambälle, ett apolitiskt samhälle. Det kunde vara motsättningar mellan stånden, men också de motsättningarna stärkte kungamakten, för kungen fick då slita tvisten.

Upton framhåller att det är viktigt att inte vara anakronistisk i synen på absolut kungamakt. De liberala värdena hör en annan tid till, i synnerhet skedet efter franska revolutionen. Det Upton säger är klokt och riktigt. Inte desto mindre vore det intressant om han ytterligare utvecklade sitt resonemang, inte minst genom en jämförelse med England. Det landet hade ju vid denna tid framfött inte enbart Thomas Hobbes utan även John Locke. Varför passade Lockes idéer det slutande 1600-talets England, medan Sverige var kvar i Hobbes värld?

Upton har en hög uppfattning om Karl XI, trots att denne monark inte var ytligt älskans-

värd. Han passade för tiden och systemet. Med Uptons ord: Han var en kung, som visat att han var en duktig krigare men som sökte undvika att blanda sig i krig, kungars allmänna favoritsysselsättning. Han var försiktig, konservativ i de flesta frågor men villig att överväga förändring, en from, arbetsfanatisk administratör, som styrdes av sin uppfattning om hur Gud begärde av honom att han skulle styra och skydda sina undersåtar. Han kunde framkalla respekt, och Upton citerar från Haqvín Spegels *Konunga spegel*, där biskopen jämförde kungen med Salomo och kom fram till att om inte kung Karl var lik Salomo i allt, inte var så värtalig som han, inte så vis eller så rik, så var han mer kysk, mer ihärdig att lyssna till Guds ord, skyddade mer sitt folk och var mer van att bära sitt kors. – Inte minst värtaligheten och kyskheten synes ha skilt de båda regenterna åt.

Vad som följde efter Karl XI har inte Uptons respekt. Karl XII hade tränats för rollen som absolut monark, men han kom att på ett spektakulärt och brutalt sätt visa systemets inbyggda svaghet, dess sårbarhet för det genetiska lotteriets äventyrligheter. Endast kulan i Fredrikshald räddade Sverige från att gå under. Därefter var det en liten minoritet av adelsmän, byråkrater och borgare, som etablerade sin egen oligarki över folkets stora massa. Och Upton säger, att i ett bittert hän av realiteterna kallade de och senare historikerna resultatet för "frihetstiden".

S. O.

Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst. En vänbok till Sven Gustavsson

Roger Gyllin, Ingvar Svanberg & Ingmar Söhrman (red.)

Uppsala: Swedish Science Press 1998, 277 s.

FÖRRA SOMMAREN DRABBADES stora delar av Ungern och Tjeckien av förödande översvämningar. 1813 orsakade stora nederbörds-

mängder över Karpaterna en liknande katastrof. En som var på plats då var botanisten Göran Wahlenberg, som också fick en del av skulden för katastrofen. Genom sina mätningar i bergssjöarna hade han retat havet som slog tillbaka med full kraft, menade lokalbefolkningen. När Wahlenberg summerade sina forskningsresultat var det inte först och främst översvämningarna han skrev om. I stället inledde han sin bok med en kärleksförklaring till "den höga norden". Han ville "bemöta sydligare människors fördomar", enligt vilka norden utmärktes av "evig köld och dimmor och alla naturens fador".

I likhet med idéhistorikern Gunnar Erikssons spännande redogörelse för Wahlenbergs resa fokuserar många av bidragen i *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst*, på hur forskare och författare har bidragit till identitetsskapande genom att påpeka skillnader mellan Sverige och öst. Ett underliggande tema i många av texterna handlar om en kontrastering mellan tidigare markeringar av exkludering och ett nutida behov av att tränga förbi de myter om "de andra" som fokuseringen på skillnader leder till. Att få, och i nästa steg, verka för en ökad förståelse för Östeuropa och dess skilda folkslag har bl a professorn i slaviska språk Sven Gustavsson strävat efter under hela sin akademiska karriär. Ett i sammanhanget synnerligen ambitiöst (och storsäljande) resultat av denna inställning är samlingsvolymen *Gamla folk och nya stater. Det upplösta Sovjetimperiet* (1992), som han redigerade tillsammans med etnologen Ingvar Svanberg. Svanberg ingår också i den redaktion som sammanställt bidrag från slavister, religionsvetare, idéhistoriker, etnologer och historiker i en festskrift till Sven Gustavsson.

Slavisten Ulla Birgegård understryker i sitt bidrag om det diplomatiska spelet mellan främst ryssar och svenskar i 1680-talets Ryssland, att reseberättelser, som utgör ett viktigt undersökningsmaterial i flertalet av bokens 13 bidrag, är en genre där det "typiska" och det "främmande" renodlas. Det behöver

emellertid inte enbart leda till uppkomsten av stereotyper. Ingvar Svanbergs artikel om den svenske linnélärlungen och etnobiologen Johan Peter Falck visar att de negativa omdömen som ibland kunde fällas av Falck rörande främmande folkslag förenades med en genuin nyfikenhet inför deras vanor och levnadsmönster. Falck gjorde ett betydande antal resor i rysk tjänst i 1700-talets Ryssland. Innan hans depression drev honom till självmord i Kazan hade han samlat in en stor mängd värdefulla antropologiska redogörelser. I många fall utgör de fortfarande grunden för vårt vetande om några av de mindre välkända folkslagen i Centralasien.

Samtidigt är det tydligt att inriktningen på "dem" ofta leder till avslöjanden om "oss". Etnologen Pia Karlsson menar att föreställningarna i Sverige om hotet från öst i form av rysskräcken kring förra sekelskiftet ledde till att de s.k. sågfilarna fick fylla funktionen av "de andra", även om det skall tilläggas att de inte framstod som någon entydig grupp. Mot bondska och obildade sågfilare ställdes språkkunniga, välutbildade officerare som också var ute för att skada Sveriges intressen. Karlsson analyserar skickligt hur dagspressen bidrog till en ryktesspridning och hysteri med sågfilarna i centrum. Förutom att bli anklagade för spioneri tillskrevs de andra icke önskvärda egenskaper. De var "smittbärande", och som sådana kom de att ofrivilligt spela en viktig roll i försvarsfrågan.

Nya och uppslagsrika tolkningar utmärker även historikern Oscar Österbergs och slavisten Malgoratza Anna Packaléns artiklar om Sven Hedins reportage från östfronten 1915 respektive Fredrik Bööks reseskildring från Polen (och Tyskland) 1922. I den förstnämnda är det inte bara det som Hedin skriver som blir föremål för behandling, utan i minst lika hög grad det som han utelämnar. Framförallt diskuterar Österberg problemen i den mångnationella habsburgska armén, vilka måste ha varit uppenbara för Hedin då stora habsburgska truppavdelningar deserterat till ryssarna vid samma tidpunkt som hans besök. Dessut-

om analyseras Hedins användning av historia, då besöket på östfronten långt ifrån enbart blir till ett dagsaktuellt krigsreportage. Upptäcktsresanden missar inget tillfälle att lyfta fram att svenskarna under stormaktstiden varit på många av de platser som han själv besöker. Svenskarna hade under 1600-talet och i början av 1700-talet tagit sitt ansvar för att hjälpa Europa att hålla faran från öst stängd, och de borde ha samma ansvarskänsla 1915, menade Hedin. I artikeln om Böök lyfter Packalén fram författarens klivna inställning till Polen. Å ena sidan var han tveksamt inställd till den nya polska självständigheten, eftersom den tillkommit på tysk bekostnad. Som bekant hade Böök, liksom Hedin, sina sympatier hos Tyskland. Å andra sidan var Böök välvilligt inställd till de polska författarna Stefan Zeromski och Wladyslaw Stanislaw Reymont. Zeromski föll dock i onåd hos Böök efter *Vinden från havet*, vari Böök spårade såväl "gränslös nationalism" som "brutal imperialism", vilka i hög grad var riktade mot Tyskland. Zeromski föll därefter bort som nobelpriskandidat. Reymonts roman *Bönderna* var däremot helt i den svenske kritikerns smak, och Böök bidrog verksamt till att Reymont fick nobelpriset 1924.

Många av de ovan anförda bidragen i *Bröd och salt* håller hög kvalitet. Det finns tyvärr också artiklar som inte är av samma klass. Roger Gyllin har skrivit en i och för sig innehållsrik text om Artur Lundkvists positiva inställning till Bulgarien och hans roll som introduktör av bulgarisk litteratur i Sverige. Han borde ha satt punkt efter Lundkvists död. I stället gör han en stor poäng av det av Lundkvist instiftade Sofia-priset, vars förste pristagare Gyllin själv var – en upplysning som åtföljs av fotografier från utdelningstillfället och svenska dagspressnotiser återgivna i dess helhet. Ingmar Söhrmans porträtt av den svenske romanisten Alf Lombard saknar nästan helt kritisk distans och blir alltför mycket av ett bläddrande i det privata familjealbumet. Bokens avslutande artikel av Sigvard Lindqvist om Tolkskolans inrättande

och funktioner och dess samarbete med den slaviska institutionen i Uppsala innehåller visserligen en hel del spännande resonemang, men lider liksom Söhrmans bidrag av en alltför intim prägel. De som varken besökt Tolkskolan eller Slaviska institutionen i Uppsala känner sig lätt främmande inför beskrivningarna av de lärare som varit och är verksamma vid dessa institutioner.

De intressanta artiklarna i *Bröd och salt* är dock i majoritet, vilket gör att boken kan rekommenderas för den som vill läsa om kulturkontakter mellan Sverige och Östeuropa från 1600-talet fram till i dag.

Ulf Zander

Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm.

Arne Jarrick & Johan Söderberg
Stockholm 1998. 228 s.

I DEN NUMERA tämligen omfattande forskningen om rättssamhällets funktion i det tidigmoderna Sverige har en rad olika tolkningar framförts. Vissa forskare har pekat på den vertikala kontrollen i disciplinerande syfte från statsmaktens och kyrkans sida, medan andra har framhållit interaktionen mellan lokalsamhälle och centralmakt. En tredje ståndpunkt har formulerats av de båda stockholmshistorikerna Arne Jarrick och Johan Söderberg, som betonar den horisontella kontrollen människor emellan och ser utvecklingen som en civilisationsprocess. Sina teoretiska utgångspunkter har de presenterat i tidigare uppsatser. I det här aktuella arbetet har de gjort ett försök att underbygga dem empiriskt genom en brett upplagd fallstudie av rättsskipningen i Stockholm 1681 respektive 1780.

I ett inledande kapitel presenteras de gemensamma frågeställningarna. Den övergripande målsättningen är att beskriva brottspanoramata och hanteringen av brott i Stockholm och att ställa detta i relation till bestäm-

da civilisatoriska egenskaper som tolerans inför olikheter, respekt för människors liv och lika värde oavsett sociala och könsmässiga olikheter och förmågan till empati. De vill studera samspelet mellan individer i konflikt med varandra och i deras relation till de rättskipande institutionerna samt förhållandet mellan dessa institutioner. Medborgarnas – begreppet sägs ha introducerats i början av 1700-talet, men det är faktiskt äldre – relationer till ”makten” betraktas som relationer mellan mänskliga aktörer med ett faktiskt handlingsutrymme inom ramen för relativt formbara institutionella ramar.

Söderberg bygger sin pregnanta och mycket välskrivna undersökning på domböckerna från Norra Förstadens kämnärsrätt, Stockholms stads konsistorium, hovkonsistoriet och Svea livgarde för 1681. Rättsväsendet spelade en central roll i stadens liv. Enligt Söderbergs beräkningar har en majoritet av hushållen på Norrmalm, Norra förstadens jurisdiktionsområde, någon gång under året uppträtt inför rätta. Kämnärsrätten sammanträdde ofta, vilket gjorde att väntetiderna var korta. Majoriteten av målen initierades av privatpersoner. De flesta mål var civila och rörde ekonomiska tvister. Bland brottmålen rörde en femtedel stölder. De stora skillnaderna i inkomst och förmögenhet gjorde att stölderna ofta representerade stora belopp i jämförelse med vad tjänstefolk eller arbetare hade i lön. Men även om levnadsförhållandena var knappa var de ändå bättre än vanligt vid denna tid. Köpkraften för en okvalificerad arbetare var större än den hade varit på länge och löneklyftorna mellan arbetare och tjänstemän minskade.

Det är ett välkänt faktum att kvinnorna de facto ansågs som rättskapabla långt innan detta kodifierades genom 1734 års lag. Men i Stockholm tycks kvinnorna ha spelat en mer aktiv roll i rättslivet än på andra håll i landet. Söderberg förklarar detta med kvinnornas framträdande plats i stadens näringsliv. Svaranden företrädde nästan alltid sig själv, oavsett kön. Männerna dominerade både på målsägar-

och på svarandesidan. Men bland de målsägande var det lika många kvinnor som män som förde sin egen talan. I några typer av brottsmål som exempelvis stölder och olaga handel var kvinnorna överrepresenterade. I lägersmålen var det ofta den havande kvinnan som förde saken inför rätta. Bland dem som ställdes till svars för lägersmål var männen lika många som kvinnorna och de dömdes i allmänhet hårdare än kvinnorna. Pigor och drängar hävdade sig utmärkt mot sina husbönder när tvisten var av rent ekonomisk art och de själva inte brutit mot lagen genom att lämna sin tjänst i förtid. Situationen var annorlunda när ett tjänstehjon lämnat sin tjänst i olaga tid. Då hade husbonden ett väsentligt starkare ställning. Pigan eller drängen kunde då dömas att gå tillbaka till sin tjänst eller gå miste om lön för den tid de arbetat.

Söderberg ägnar stor uppmärksamhet åt målen kring förtal och okvädande, vilka intog en dominerande ställning. Valet av tillmälen följde bestämda könsmonster. Kvinnor angreps oftast för att vara horor eller tjuvar, män vanligen för att vara skälmar, tjuvar eller hundsottar. Granskningen av förtalsmönstret visar att konflikterna mellan kvinnor varit i stort sett av samma slag som de konflikter där kvinnor angreps av män. Likaså liknar konflikterna mellan män de fall i vilka män angreps av kvinnor. Okvädande- och förtalsmålen utspelades ofta mellan människor på samma sociala nivå. I målen kring misshandel och slagsmål var det däremot ofta män i olika social ställning som stod mot varandra. Detta resultat skiljer sig från vad som framhållits i tidigare forskning, där man ansett att våldet huvudsakligen var en angelägenhet för socialt jämställda. Den övervägande delen av misshandelsfallen rör, inte oväntat, våld mellan män. Men i mer än 40% av fallen stod kvinnor här som käre. I misshandelsmålen är den sociala ojämlikheten tydligare än i civilmålen. Pigor som anklagat sina husbönder för misshandel hade särskilt svårt att göra sig gällande.

En vanlig uppfattning i litteraturen är att

rättsväsendet i det tidigmoderna samhället var inriktat på förlikning. Större delen av de mål Söderberg studerat präglas emellertid inte av en sådan strävan. Att beivra kränkningen och därmed återupprätta sin ära genom att få motparten straffad tycks ha varit det viktigaste för käre. Det breda folkliga deltagandet inför rätta tyder, menar Söderberg, på ett starkt förtroende för rättsväsendet. Personer ur sociala underskikt har inte dragit sig för att instämma borgare eller ståndspersoner inför rätta. Vid Svea livgardes krigsrätt var förtalsärendena inte lika dominerande som vid kämnärsrätten, vilket enligt Söderberg kan ha berott på att straffet för ärekränkning här var mera kännbart och att man därför undvek att föra sådana saker inför rätta. Man gjorde upp sina mellanhavanden utan att blanda in domstol. Den vanligaste typen av mål vid krigsrätten rör våld mot person eller olovligt sexuellt umgänge.

Vid de båda konsistorierna bestod en stor del av ärendena av lägersmål och äktenskapsfrågor. I en lång rad fall vände sig kvinnor till domkapitlet för att begära att löfte om äktenskap skulle fullföljas. Men konsistorierna försökte inte alltid genomdriva vigseln. Ibland var mannens ovilja så stark att prästerna inte trodde att det fanns förutsättningar att parterna skulle kunna hålla samman i ett äktenskap. När skilsmässa beviljades var den vanligaste grunden att någon av makarna begått hor: enbart horsbrottet, inte misshandel eller osämja, kunde motivera en skilsmässa. Söderberg framhåller, att det endast var i skilsmäsoärenden som konsistorierna hade reell beslutanderätt. I övrigt spelade de huvudsakligen rollen som verkställare av beslut som fattats av de världsliga domstolarna och som exekutor av kyrkostraffen.

Söderberg anser att systemet att bestraffa lönskaläge innebar att kvinnor drabbades hårdare än männen, eftersom de senare vanligen lyckades dra sig undan den offentliga kyrkoplikten. Han betonar emellertid samtidigt att de fanns praktiska orsaker till detta. Vissa hantverksämbeten stipulerade nämli-

gen uteslutning ur skräet för den som undergått uppenbar kyrkoplikt. Här visade man från kyrkans sida således prov på en viss smidighet. Många ogifta kvinnor begärde att få bli kyrktagna efter att ha fött barn. Söderberg ser emellertid inte detta som ett uttryck för ett aktivt intresse för kyrktagningen utan som en strävan att värna sin heder; motivet var alltså inte religiöst, utan socialt. Men frågan är om man så utan vidare kan avvisa den religiösa aspekten. Söderberg borde här ha tagit del av de studier om kvinnor i stormaktstidens Sverige som framkommit vid Historiska institutionen i Lund, där man bl.a. betonat att många av de ogifta mödrarna tycks ha haft ett uppriktiga religiöst motiv för att snarast vilja bli kyrktagna, nämligen önskan att gå till nattvard. Även vad gäller inställningen till utomäktenskapliga barn hade Söderberg kunnat dra nytta av dessa lundastudier. Man har här pekat på att en omfattande lösaktighet faktiskt kunde äventyra välståndet och tryggheten i 1600-talets samhälle med dess knappa resurser. I Söderbergs tolkning blir den negativa attityden till utomäktenskapliga barn bara ett uttryck för en gemensam kultur som var präglad av intolerans

Jarricks av intellektuell skärpa och humor präglade studie av rättsskipningen i Stockholm 1780 bygger på domböckerna från Södra kämnärsrätten och Stockholms stads konsistorium samt den 1776 inrättade poliskammaren. Han gör också en tillbakablick på den kyrkliga rätten på 1730-talet. Kyrkans maktställning hade ju betydligt försvagats i slutet av 1700-talet. Från 1720 kom kämnärsrätterna att döma i nästan alla mål och övertog därmed rådhusrättens funktioner. Poliskammaren övertog i sin tur många av de uppgifter som tidigare tillkommit kämnärsrätten.

Kämnärsrätten fungerade, enligt Jarrick, fortfarande som en social arena för stadens medborgare. Målen rörande förtal och okväden spelade liksom tidigare en dominerande roll och riktades även nu främst mot personer av det egna könet. Människor var liksom

hundra år tidigare mycket angelägna om att värna sin ära och sitt goda rykte. Hedern var ofta mer avgörande än ekonomin för hedern. Okvädande sammanhängde sällan med slagsmål. Den förtalade föredrog att vända sig till domstol framför att använda nävrätten.

Sexual- och äktenskapsmålen var sammantaget lika många som förtalsmålen. Dessa ärende avgjordes i allmänhet inte längre av konsistorierna, vars maktutövning nu reducerats till att exekvera och bestämma formerna för de av kämnärsrätterna utdömda kyrkostraffen. Lägersmål och stöld var de brott för vilka kyrkostraff oftast utdömdes och hemlig skrift var det vanligaste kyrkostraffet. Jarrick konstaterar att kyrkan blivit en allt mer maktlös institution och att prästerna i allt mindre utsträckning ingrep i medborgarnas privata angelägenheter. Kyrkans krympande makt berodde, menar han, på en mentalitetsförändring i riktning mot ökad sekularisering.

Vakthållningen kring den rena läran intog en ringa plats i konsistoriets verksamhet. Anorlunda hade det varit tidigare under århundradet, som präglats av ständigt återkommande renlärighetskampanjer. Medan religiösa fritänkare på 1780-talet oftast slapp undan med en varning hade de 50 år tidigare riskerat att dömas till fängelse. Den stränghet som kännetecknade 1730-talets konsistorium vilade, menar Jarrick, på en ”principiellt intolerant” grunduppfattning och var därför mycket olik den hållning 1780-talets präster intog eller tvingades inta i det av upplysningstänkandet präglade kulturklimatet. Jarrick erkänner dock att även det tidiga 1700-talets präster gick fram med en viss känslighet, fastän de leddes av en ”absolut” sanningsprincip. Han ser detta som ett uttryck för att kyrkans män trots allt varit mänskliga och därför inte kunnat ”motstå frestelsen” att tumma på ”de alltid lika tillfälligt rådande eviga doktriner de är satta att bevaka”.

Jarrick ägnar stor uppmärksamhet åt rättsskipningens ”köns sociologi”. I materialet finner han en hierarkisk könsordning, vilken var

tydligast ifråga om sedlighetsmålen men som, ändå var mindre framträdande än vad man kunnat vänta. Över hälften av anklagelserna riktades mot personer i samma sociala skikt. De flesta brottsmål gestaltade sig som stridigheter mellan likar. Detta gällde i hög grad kvinnor som var de som generellt sett hade lägst status. I de kränkningar människor riktade mot varandra finns, menar Jarrick, ett kränkande könsmonster: där en kvinna okvädades som hora, en ovärdig kvinna, gjordes mannen då han stämplades som hundsfoft (hyndans könsorgan) ovärdig genom att liknas vid kvinnan. Men då det gällde proportionerna mellan antalet kärande och svarande betydde könet mindre än social status. De kärande kvinnorna vann fler mål än de förlorade och de hade inte sämre chanser mot männen än männen mot dem. Kvinnorna utnyttjade aktivt domstolen för sina syften och hade särskilt goda möjligheter att lyckas när de uppträdde som målsägare.

Tre fjärdedelar av de instämnda till kämnärsrätten hade lagsökts av privatpersoner. Detta rimmar, menar Jarrick, illa med den gängse bilden av rättsutvecklingen i det tidigmoderna Sverige, enligt vilken en alltmer maktfullkomlig stat genom rättsväsendets professionalisering skulle ha berövat vanligt folk dess rättsliga initiativ och förvandlat en ursprungligen informell social arena till ett instrument för folkuppfostran. Jarrick förnekar inte att "makten" haft en aktiv strävan att fostra och disciplinera befolkningen. Men dess företrädare tog inte längre så allvarligt på vaktställningen kring lagens bokstav eller på uppgiften att fostra folket i lära och leverne. Så lät en allt starkare stat allt oftare bli att lägga sig i folks sexuella relationer. Undersåten å sin sida uppträdde i hög grad som medborgare med bestämda rättigheter. Relationerna mellan människor hade, konstaterar Jarrick avslutningsvis, således blivit mer civiliserade.

I ett avslutande kapitel med titeln "stillsam civilisering" sammanfattar Söderberg resultaten av de båda undersökningarna. Han konstaterar här att deltagandet i rättsväsendet

minskade samtidigt som underskikten blev starkare representerade och målen fick en mer horisontell karaktär. Kvinnornas var fortfarande aktiva i rättslivet 1780, men inte i samma utsträckning som 100 år tidigare. Men den nedåtgående trenden fortsatte. På 1830-talet hade kvinnornas andel gått ytterligare tillbaka. Den registrerade brottsligheten blev alltså på sikt alltmer manligt dominerad. Maktens inbördes relationer fortsatte att förändras till kyrkans nackdel och rättskipningen blev allt mer sekulariserad. Som helhet minskade myndigheternas inblandning i människors angelägenheter. Men den mest betydelsefulla förändringen var, menar Söderberg, att det fysiska våldet och de verbala kränkningarna mätta per capita minskade, att viljan till förlikning ökade och att utrymmet för egna trosuppfattningar blivit större. Kort sagt: det hade blivit något friare och därför lättare att leva, även om människor materiellt sett inte fått det bättre.

Dessa resultat går, enligt Söderberg, stick i stäv mot det i forskningen hittills gängse disciplineringsperspektivet. Man kan här fråga sig om det verkligen går att dra så långtgående slutsatser endast på grundval av domboksmaterial. "Makten" hade ju andra möjligheter att ingripa disciplinerande i människors liv. Så exempelvis genom kyrkans förkunnelse, skolväsendet, bokspridning, personlig själavård och polisiära ingripanden. Dessutom tyder ju det faktum att delaktigheten i rättsväsendet minskade på att människor inte fann det lika angeläget att använda dessa fora som tidigare. Kanske blev rättsväsendet allt mer en underskiktets arena. Men det är också möjligt att denna förändring blott är skenbar. Slutsatserna bygger ju på en jämförelse mellan brottspanoramata i Norra förstaden 1681 med det i Södra Förstaden 1780. Frågan är om denna jämförelse ger en rättvisande bild. Som det främsta exemplet på att "maktens" kontroll av medborgarna avtagit anger Söderberg det minskade antalet lägersmål. Men detta är ju snarare ett uttryck för en mentalitetsförändring hos de styrande och en därav

framkallad lagändring (barnamordsplakatet). Denna straffrättsreform ledde ju dessutom, vilket nyare forskning tydligt visat, till att de ogifta mödrarnas ställning betydligt försämrades genom att männen inte tvingades ta sitt ansvar som tidigare. På denna punkt innebar den ökade "friheten" knappast något civilisationsriskt framsteg.

Men min främsta invändning gäller de frågeställningar som de båda undersökningarna bygger på. De utgår från värden som äger hög prioritet i vårt moderna samhälle men som inte hade samma relevans under den undersökta perioden, då hushållet, inte individ och kön, var den självklara referenspunkten och då de bristfälliga materiella resurserna satte gränser för möjligheterna till empati, tolerans och "frihet" i vår tids mening. Man kan också fråga sig vem och vilka som egentligen drog nytta av den större "friheten" i slutet av 1700-talet. Blev livet verkligen lättare att leva för stockholmare i gemen? Även "ordningen" kan ha sina fördelar för vanliga människor – och "ordningen" var av allt att döma större i slutet av 1600-talet än 100 år senare. Dessa invändningar till trots innebär antologin ett stort steg framåt i utforskningen av det tidigmoderna svenska samhällets mentalitet och rättsliv. Den är kort sagt mycket läsvärd och stimulerande.

Yvonne Maria Werner

Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930.

Fredric Bedoire

Carlssons bokförlag, Stockholm 1998. 483 s. samt

Det judiska Stockholm.

David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare red

Judiska Museet, Stockholm 1988 298 s.

INTRESSET FÖR JUDISK HISTORIA och för den kultur vars bärare i ett stort utrotades av det

nazistiska förintelsemaskineriet har stadigt ökat på senare år. Runt om i Europa renoveras synagogor, iordningställs judiska begravningsplatser och minnesmärken, och i de länder som tidigare befann sig bakom järnridån har en kulturism inriktad på judisk historia utvecklats. Detta nyvaknade intresse avspeglas också i den svenska bokutgivning. I år har två böcker utkommit som behandlar judisk kultur och historia: Fredrik Bedoires *Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930* och David Glück, Aron Neuman och Jacqueline Stare (red), *Det judiska Stockholm*. Dessutom kom för några månader sedan Cecilia Fredrikssons avhandling i etnologi, *Ett paradys för alla. Epa mellan folkhem och förförelse*, om Josef Sachs och Herman Gustaf Turitz skapelse, EPA.

Bedoires bok är ett intellektuellt kraftprov och Det judiska Stockholm ännu ett vältaligt vittnesbörd om Judiska Muséets ambitiösa satsning på att sprida kunskap om judarnas historia i Sverige.

Man kan undra varför intresset blommat upp just nu. Orsakerna skall sannolikt sökas i det kalla krigets slut, sovjetimperiets sönderfall och den mödosamma integrationsprocess som sedan 1989 inte bara omfattar de västutan också de östeuropeiska staterna. I sina försök att skapa en europeisk kulturell gemenskap, ett sammanhållande kitt, har europeiska politiker och ideologer lanserat Karl den Store och Erasmus av Rotterdam som sameuropeiska portalfigurer och identifikationsobjekt. Vidare har kelterna via en stor vandringsutställning och en påkostad katalog lyfts fram som något slags europeisk urbefolkning. Frågan är om inte även den stora vikingautställningen som turnerade i Europa för några år sedan bör ses i ljuset av de europeiska integrationssträvandena. I utställningen framhölls vikingarna, möjligen tänkta som ett "germanskt" alternativ till kelterna, just som de som knöt Europa samman, och vikingakulturen framställdes som en närmast sameuropeisk kultur. Det ökade intresset för judisk kultur och historia bör sannolikt be-

traktas som ytterligare en effekt av försöken att skapa en europeisk kulturell gemenskap; den europeiska kulturens gemensamma nämnare är nämligen, i synnerhet under la belle époque, enligt Bedoire, det judiska. Det faktum att forskare och politiker på senare år på allvar börjat diskutera Förintelsens betydelse för den europeiska utvecklingen efter 1945 har sannolikt också bidragit till det nyväckta intresset för den judiska historien och kulturen i Europa. Tanken att det judiska är den europeiska kulturens gemensamma historien och kulturen i Europa. Tanken att det judiska är den europeiska kultrens gemensamma nämnare är inte ny. I sin bok *Donau* framhåller Claudio Magris just judarna (tillsammans med tyskarna) som det sammanhållande kittet i den europeiska kulturen. Denna tes förfäktas även av Kristian Gerner i boken *Centraleuropas historia* (1997).

Föreställningen är emellertid inte oproblematis. I synnerhet inte då den utgår från den dikotomisering mellan europeiskt och judiskt som har sin grund i den antisemitiska diskursen och förutsätter att det enkelt går att skilja ut det ”judiska” från det ”europeiska”. Dessutom är det ”judiska” en mycket inklusiv kategori som under olika perioder fyllts med olika innehåll och laddats med olika, oftast negativa, innebörder. Det är alltså inte någon enkel sak att fastställa vari detta ”judiska” består och det föreligger en uppenbar risk för att ”det judiska” blir en ahistorisk monolit. Bedoire behandlar förvisso problematiken, men kunde i mitt tycke diskutera den ytterligare.

Varje försök att lyfta fram judarnas bidrag till den europeiska kulturen riskerar att frammana demoner från det förflutna, att aktivera föreställningar om judarnas förment stora makt. Ett exempel på det sistnämnda är Werner Sombarts omfångsrika arbete *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (1911) – i vilket Sombart försöker leda i bevis att kapitalismen som sådan och merparten av dess olika uttryck är ”judiska” skapelser – som uppskattades av såväl antisemiter som judiska företrädare. Föreställningarna om judarnas förmen-

ta inflytande har också använts av motståndarna till den europeiska integrationen. Från högerradikalt håll har under efterkrigstiden strävan mot ökad europeisk integration just framställts som just ett ”judiskt” projekt och även engelska konservativa gjorde, som Wolfgang Kaiser visat i sin bok, *Using Europe, Abusing the Europeans* (1996), denna koppling. År 1959 betecknade Harold Macmillan projektet att skapa ett federativt Europa som ett uttryck för judarnas och det gamla kosmopolitiska elementets strävanden (s. 223).

Uppgiften att skildra och analysera det ”judiska” i den europeiska kulturen och identiteten är således grannliga, men inte desto mindre nödvändig. Därför är undersökningen av Bedoires och Glücks, Newmans & Stares typ välkomna. Såväl Bedoire och Glück et al lyckas med sina arbeten att integrera den judiska historien med den europeiska, att ge ”det judiska” dess rättmätiga plats.

Bedoire vill med sin undersökning – som är så omfattande att den knappast låter sig refereras – besvara frågan ”varför Europa ser ut som det gör”. I sitt sökande efter Europas visuella identitet sådan den kom att gestaltas mellan 1830 och 1933 besöker författaren Prag, Wien, Venedig, Frankfurt, London, Paris, Wien, Budapest, Lodz och New York, men också Stockholm och Göteborg. Han analyserar stadsplaner, stadsomvandlingar, byggandet av järnvägsstationer, banpalats, varuhus, villor, kontors- och bostadspalats och synagogor, men också samtida pressmaterial och korrespondenser och inte minst byggnaderna, deras utformning och utsmyckning och vad de avslöjar om ambitioner, identiteter och ideal hos byggherrar, arkitekter och konstnärer. Han visar att judarnas sociala och ekonomiska emancipation från 1830-talet och framåt – i Sverige slutförd 1870 – tillsammans med en utopisk messianism, som hade sina rötter i judendomen, tog sig konkret uttryck i de fabriker, järnvägsstationer, varuhus, bankpalats, bostadshus, synagogor och villor som kom att präglade stadsbilden i de europeiska metropolerna. Byggherrarna var

judiska finansmän. Byggnaderna ritades företrädesvis av judiska arkitekter och utsmyckades av judiska konstnärer. Det ledande borgerliga ”judiska” skiktet byggde sig in i den europeiska kulturen, vilken till följd av detta förändrades. Det var enligt Bedoire i den emanciperade judiska miljö som frambringt dessa finansmän, arkitekter och konstnärer som den materiella och kulturella grunden till det nutida Europa lades. ”Den moderna tiden inleddes med nya material som järn och glas och en ny bekvämlighet i den privata bostaden, liksom att man använder gamla stilar på ett nytt sätt. Den judiska bourgeoisie blev i städer som Paris, Wien och Berlin tongivande när det gällde att gestalta det nya ...”. Bedoire ser alltså judarna som förlösarna av nya formuttryck och en ny sensibilitet, som det ”modernas” banérförare framför andra, men visar också i kapitlet ”Bakgrunden i gettot” hur förutsättningarna för den judiska framryckningen skapades i gettot där såväl kapital som energi och ambitioner ackumulerats. Han framhåller, i likhet med Sombart, att även andra kännetecken för det moderna samhället än byggnadstekniska detaljer och nya byggnadsmaterial, såsom reklam och film är nära förknippade med judarna.

Judarnas betydelse för filmkonstens utveckling har tidigare framhållits bl.a. av Neal Gabler, som i *An Empire of their Own. How the Jews invented Hollywood* (1988) visat hur de judiska filmmogulerna i sina drömfabriker skapade en bild av USA och det amerikanska samhället som blev förhärskande fram till 1960-talet. Den värld befolkad av välbärgade vita anglosaxiska amerikaner som Hollywood producerade var en drömvärld även för de judiska filmbolagsdirektörerna som inte ägde tillträde till den.

I Hollywoodproduktionerna hyllades framsteget och föreställningen att var och en var sin egen lyckas smed. Bedoire menar att det just var ”en kritisk granskande hållning och den messianska föreställningen om framsteget, om modernitetens Jerusalem i Europa, ett nytt Jerusalem där judar kunde leva i

samdräkt med den kristna befolkningen” som inspirerade de judiska entreprenörerna och finansmännen.

I *Det judiska Stockholm* möter, precis som i Bedoires bok, dessa judiska entreprenörer och idealister som bidragit till att förändra Stockholms stadsbild, såsom Wilhelm Davidson, Hasselbackens skapare, arkitekten Ernst Jacobsson, Josef Sachs, skaparen av NK och Hjalmar Mehr, men också bokhandlare, bokförläggare, judiska konstsamlare, mecenater och filantroper. De sistnämnda presenteras för övrigt även i Bedoires arbete. Det judiska Stockholm består av en mängd (21 stycken) olika, oftast innehållsrika, bidrag och ger en mångfacetterad och så vitt jag kan bedöma, god bild av de svenska judarnas insatser i det svenska samhället i allmänhet och i Stockholm i synnerhet såväl på näringslivet som på kulturlivets och filantropins område. Vidare kan man läsa om Stockholms Judiska församlings historia och dess vittförgrenade verksamheter samt om de judiska begravningsplatserna i Stockholm. Boken innehåller dessutom en senkommen äreräddning av Hjalmar Mehr med den träffande titeln ”Kosmopoliten i kommunalpolitiken”. Det man möjligen kan vara kritisk mot är att det blir en viss överlappning mellan de olika bidragen. Identiska uppgifter om Aaron Isaac, ”den förste svenske juden”, som visserligen är en i högsta grad betydelsefull person, återfinns t.ex. på flera ställen i boken.

De svenska judarnas insatser på kulturlivets område kan, i likhet med trosbröderna på kontinenten, knappast överskattas. Förläggare som Bonniers, Gebers, Joseph Seligmann, Josef Riwkin m.fl. gav ut de ledande svenska, men introducerade också de ledande utländska författarna. Konstsamlare och mecenater som Carl Robert Lamm, Ernst Thiel, John Josephson och Pontus Fürstenberg understödde konstnärer som Anders Zorn, Carl Larsson och Bruno Liljefors. *Söndags-Nisses* redaktör Hasse Zetterström beklagade sig i en av sina krönikor över det konsthatande svenska folket. Han uttryckte vaga förhoppningar

om att kunna förmå svenskarna att titta på konst, men misströstad när det gällde att få dem att köpa och framhöll att köpte konst, det gjorde bara judarna. Gunnar Broberg har i en artikel i *Judiskt liv i Norden* (1988) om de svensk-judiska familjernas insatser som mecenater, förläggare, konstsamlare och filantroper framhållit att de vid tiden för det förra sekelskiftet bidrog till att föra in den svenska kulturen i ännu svenskare banor. Satsningen på den svenska kulturen var emellertid inte oproblematiske vilket bl.a. August Strindbergs och i hans efterföljd Benkt Lidforss och Arthur Engberg angrepp på "judesvenskheten" – de svenska judarnas strävan efter assimilering genom en satsning på den sekulariserade nationella svenska kulturen – vittnar om. Antisemitismen fanns hela tiden som en underström som ibland kom upp till ytan och kommenteras också av såväl Bedoire som av flera av de medverkande i *Det judiska Stockholm*.

Lars M. Andersson

Kungen av Skåne. En bok om statsmannen Arvid Posse

Rune Bokholm

Historiska Media, Lund 1998. 455 s.

KAN MAN TÄNKA sig en förening i *en* gestalt av Per Albin Hansson, Hans Cavalli-Björkman och t ex Hans Ramel på Övedskloster? Nej det är inte så lätt att tänka sig en sådan person. Däremot skulle en människa som på detta sätt förenar politisk makt i riket, inflytande i skånskt näringsliv och ledande position inom den godsägande adeln förtjäna benämningen "kungen av Skåne".

En sådan person fanns i slutet av 1800-talet och det var Arvid Posse. Han var ledare i andra kammarens mäktiga lantmannaparti från 1867, ordförande i det viktiga statsutskottet 1867–75, talman i kammaren 1876–80 och statsminister 1880–83. Samtidigt kretsade en stor del av den ekonomiska akti-

viteten i Skåne kring honom. Han var ledande inom Skånska hypoteksföreningen och ordförande i Skånes Enskilda Bank, tillhörde dem som stod i spetsen för "Grevebanan", järnvägen mellan Malmö och Ystad, var också ordförande i järnvägsbolaget Ystad–Gärnsås och delägare i många andra järnvägar. Han var vidare ordförande i Höganäs Stenkolsaktiebolag och en av stiftarna av Skånska Cementaktiebolaget. Han var ägare till Charlottenlunds gods, avsöndrat från Marsvinsholm, en av de ledande inom hushållningssällskapet liksom inom det nyinrättade landstinget samt givetvis ordförande i kommunalstämman och kommunalnämnden. Inspektorn på hans gods var vice ordförande i kommunen.

Denne man har nu fått en välförtjänt och gedigen biografi. Författaren, Rune Bokholm, passar väl för uppgiften. Förutom att han är utbildad historiker och har disputerat på avhandlingen *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionskedet 1900–1930* (1995), så har han erfarenhet av näringsliv och företagsledning. Vad Bokholm särskilt vill se på är kopplingen mellan Posses erfarenhet och intressen i Skåne och hans aktivitet i riksdag och regering.

Som man kan förvänta sig, när Historiska Media är medverkande, har det blivit en vacker bok. Den är väl illustrerad. Även om författaren haft ambitionen att vända sig till en bredare läsekrets, är boken vetenskaplig till sin karaktär. Påståendena är väl belagda i noter, och det finns en utmärkt käll- och litteraturförteckning liksom ett föredömligt personregister.

Rune Bokholms inriktning gör att bokens huvuduppdelning är "erfarenhetens källor" och "erfarenhetens utflöde". I den första delen beskrivs Posses familjeförhållanden, hans utbildning och yrkesverksamhet samt engagemang i bank, järnvägar och industrier. I den andra delen får man följa Posses aktivitet i parti, riksdag och regering. Huvuduppdelningen är, synes mig, väl systematisk. I det tidigare kapitlet "Familjen" beskrivs sålunda

inte bara Posses barndomsfamilj utan också hans båda äktenskap och hans barn och barnbarn.

En viktig egenskap hos en historiker är att fortfarande kunna bli förvånad. Egentligen är det ju kolossalt märkligt att när bönderna fick makten i den folkvalda andra kammaren så blev en skånsk greve deras ledare. Dessutom var han en person som aktivt kämpat mot riksdagsreformen. Man kan bara göra tankeleken att chefen för Separator eller Skånska Cement skulle bli partiledare i den framflyttande arbetarrörelsen.

I vissa fall fanns det en god åsiktsöverensstämmelse mellan majoriteten av bönder och Arvid Posse. Båda parter tyckte illa om ämbetsmän och byråkrati. Vidare var Posses talekonst saklig och utan retoriska utsvävningar, vilket tilltalade bönderna. Däremot var han med sina engagemang positiv till privatbanker, medan bönderna var negativa. När han till slut blev statsminister, blev det också tydligt att han i motsats till bondemajoriteten ville ha ett stärkt försvar. Denna åsiktsdifferens blev hans politiska fall.

Många negativa omdömen har givits om Arvid Posse, medan Rune Bokholm har en positiv helhetssyn. Bakom negativismen har ofta legat en kritisk syn på politiska partier och då också på partigångare. Vad Posse och det tidiga lantmannapartiet bidrog till var en utveckling av ett partiväsen i Sveriges riksdag. Idag vet vi att det förutan skulle riksdagen inte kunna fungera.

”Kungen av Skåne” umgicks mycket familjärt med Sveriges kung, Oscar II. Familjen Posses dominans i Skåne var av kort varaktighet, men märkligt är att under några år var Arvids far landshövding i Malmöhus län, medan hans farbror var landshövding i Kristianstads, en god illustration till hur smal den svenska makteliten var och kanske är. Arvids mest kända barnbarn är Amelie Posse, under andra världskriget en av Sveriges mest glödande antinazister.

S.O.

Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt

Birgitta Jordansson

Arkiv, 1998. 304 s.

I SITT AVHANDLINGSARBETE om fattigvård och fattigvårdspolitik ansluter sig Birgitta Jordansson till en lång tradition inom historieforskningen. Forskningen om 1800-talets sociala utveckling i allmänhet och den sociala politiken i synnerhet har varit synnerligen omfattande.

Birgitta Jordanssons avhandling består av tre delar. I den första delen behandlas de normer och värderingar som präglade det framväxande borgerliga samhället. Här diskuteras bl.a. hur de klassiska ekonomernas teorier om marknadsekonomins överlägsenhet och ”den järnhårda lönelagen” kom att påverka den nya borgerlighetens självuppfattning och inställning till fördelnings- och maktfrågor. I den andra delen diskuteras fattigvårdspolitikens innehåll och utformning. Här formuleras också den diskurs som Jordansson menade dominerade fattigvården under 1800-talet. Diskursen präglades för det första av att enbart individorienterade och moraliska orsaker till fattigdomen erkändes, d.v.s. samtiden urskilde inte några strukturella orsaker till fattigdomen. För det andra gjordes en distinktion mellan kvinnors och mäns samhällsfunktioner. Fattigvården skulle fostra männen till arbete, medan kvinnor skulle fostras till mödrar. I avhandlingens tredje del illustreras och förankras den ekonomisk-liberala diskursen genom konkreta exempel från fattigvård och välgörenhet i 1800-talets Göteborg.

Jordanssons arbete är brett och omfattande, men det går att urskilja två centrala slutsatser. För det första var fattigvården genuskodad. Det uppfostrande drag som präglade fattigvårdens utformning betydde i praktiken olika saker för kvinnor och män. Det kvinnliga skötsamhetsidealet var relaterat till familjeomsorgen, medan det manliga dikterades av

försörjningsplikten. Dessa skillnader relateras sedan till den klassiska uppdelningen i legitimt och illegitimt fattiga. En ensamstående kvinna med barn som var fullt arbetsför kunde beviljas fattigvård, t.ex. med motiveringen att hennes tidigare man inte fullföljde sina plikter. En arbetsför man kunde däremot aldrig tillhöra kategorin legitimt fattiga. Han kunde däremot underställas fattigvårdsstyrelsens husbondevälde om han inte fullföljde sina ekonomiska plikter gentemot fru och barn. Det berodde alltså på att fattigvården skulle uppfosta män till försörjningsansvar, medan kvinnor främst förväntades ta ansvar för hem och barn.

För det andra präglades fattigvården av den nya borgerlighetens diskurs: den ”organiska individualismen”. Fattigvård utformades aldrig som en rättighet. I utbyte mot fattigvården förutsattes en underordning och anpassning till de normer och krav som präglade den begynnande kapitalismen: arbetssamhet och sparsamhet. Jordansson menar vidare att de stora skarorna av fattiga mest betraktades som en samhällslig ”avart”, som annorlunda och fränstötande element. Åldringar, barn och sjuka uppfattades av tradition som legitimt fattiga, medan vuxna och friska som var fattiga sågs som moraliskt undermåliga. De fattiga var fattiga därför att de var obenägna att arbeta, de var slösaktiga och allmänt ansvarslösa. Trots detta levde det kvar föreställningar om barmhärtighetens dygder, samtidigt som formerna för fattigvården skulle utformas strängt och uppfordrande för att inte uppmuntra missbruk av de välbestäddas givmildhet. Barmhärtigheten och viljan att hjälpa (*charity*) kom bl.a. till uttryck i de välgörenhetsorganisationer som fick stor betydelse under 1800-talet. Jordansson ägnar stort utrymme åt dessa organisationer och menar att de utgjorde ett viktigt komplement till den kommunala fattigvården. Såväl fattigvårdens som välgörenhetsorganisationernas hjälpverksamhet var främst inriktad på kvinnor, det gällde både tillfälliga och permanenta understöd.

Det stora intresset för fattigvårdens normativa funktioner leder till att Birgitta Jordansson sorterar bort en rad faktorer som hade stor betydelse för den statliga fattigvårdspolitikens framväxt under 1800-talet. Idéerna om fattigvård och social politik levde inte sitt eget liv – otillgängliga och oberoende av samhällets ekonomiska och sociala realiteter. Den kraftiga befolkningstillväxten och den sociala differentieringen skapade ett behov av statlig och kommunal intervention. Det var inte i första hand idéer utan konkreta behov som skapade förutsättningar för en obligatorisk och enhetlig fattigvård i Sverige.

Birgitta Jordansson menar att fattigvårdspolitikerna blev mer restriktiv efter tillkomsten av 1847 års fattigvårdsförordning. Denna uppfattning kan på goda grunder ifrågasättas. Bakgrunden till 1847 års förordning var den intensiva debatten om den ”sociala frågan” under 1800-talets första hälft. Diskussionen handlade om hur de sociala villkoren påverkades av ekonomins förändringar, befolkningsökningen och den kraftiga tillväxten av lönearbetsberoende grupper. Synen på sociala frågor influerades av liberala ekonomer som Malthus och Ricardo. Men det fanns också en eftermerkantilistisk och socialkonserverativ ådra i diskussionerna. I två stora statliga utredningar om fattigvårdsfrågor – 1823 och 1839 – presenterades analyser och förslag till en ny fattigvårdspolitik som tog sin utgångspunkt i de förändrade villkoren – och som följaktligen också diskuterade fattigdomens strukturella orsaker. I Jordanssons fattigvårdspolitik finns det inte utrymme för en sådan diskussion. Hon bortser helt från dessa två utredningar.

I avhandlingen betonas gång på gång att fattigvård inte uppfattades som en rättighet. Fattigvård gavs bara i utbyte mot hårda motprestationer. Jordansson skriver att det ”var omsorgen om samhällskassan som var det primära” (s. 204). Men att det fanns bestämda kriterier för vilka som skulle få rätt till understöd och att det ställde krav på motprestationer från understödstagarnas sida var inget

unik för 1800-talets sociala politik. Det har alltid funnits olika kriterier för att urskilja de som ansetts berättigade till understöd. Dessa urvalsmekanismer har inte bara varit ideologiskt motiverade utan betingade av tillgången på resurser. I en resurssvag ekonomi blir dessa urvalsmekanismer mer snävt definierade, något som bl.a. illustreras av socialpolitikens förändringar i vår egen tid. Poängen är alltså att det finns ett samband mellan ekonomi och socialpolitik. Birgitta Jordansson analyserar 1800-talets socialpolitik med den obegränsade rätten till understöd som norm – men en sådan norm har ingen relevans, varken i vår egen tid eller under 1800-talet.

I Jordanssons arbete framstår de merkantilistiskt präglade idéerna som mer progressiva ur social synpunkt än den politik som utformades vid 1800-talets mitt. Denna uppfattning är mycket anmärkningsvärd. Merkantilismens strävanden efter att stärka nationalstaten ledde till en utpräglat instrumentell syn på den arbetande befolkningen, något som tog sig uttryck i arbetstvång, reglerade löner och arbetsvillkor. Försvarslöshetssystemet var en del av den merkantilistiska doktrinen. Dess främsta syfte var att tillgodose ett utbud av billig arbetskraft och samtidigt upprätthålla en rigid social kontroll av egendomslösa människor. Det fanns emellertid liberaler – som finlandssvensken Anders Chydenius – som vände sig mot denna politik ungefär samtidigt som Adam Smith publicerade "Wealth of Nations". Det behövde inte heller finnas någon motsättning mellan strävandena att upplösa de merkantilistiska regleringarna på arbetsmarknaden och önskemålen om en mer positiv social politik. Även ekonomen och riksdagsledamoten Carl Adolph Agardh argumenterade för en utvidgad näringsfrihet och omfattande statliga insatser för att sysselsätta fattiga och arbetslösa människor. Diskursen var inte alls så ensidig som Jordansson vill göra gällande.

Jordansson hävdar att den nya liberala politiken under 1800-talet ledde till att staten fick en mer undanskymd roll. Denna upp-

fattning strider helt mot den moderna forskningens syn på relationen mellan stat och marknad. Någon renodlad laissez faire-regim har aldrig existerat. Marknadsekonomin utvecklades förutsatte i själva verket en stark statsmakt, för att underlätta ekonomisk integration, reducera transaktionskostnader och för att motverka de negativa sociala konsekvenserna av marknadernas fördelningsutfall. Utvecklingen var dubbelverkande: samtidigt som marknadsekonomin förutsatte statliga interventioner på olika områden skapade den ekonomiska tillväxten och tekniska utvecklingen helt andra möjligheter för statens verksamhetsutövning. Det bör också betonas att vi här talar om en annan stat än under de tidigare århundradena; en stat som vunnit allt större legitimitet genom frigörelse från politiskt envælde. Staten präglades allt mindre av "rent-seeking" och kunde i högre grad än tidigare tillgodose samhällsekonomiska intressen.

I Birgitta Jordanssons avhandling har en diskurs, som är definierad på förhand, tvingats på ett historiskt material. Källmaterialet har helt enkelt inte tillräcklig bredd för att bära upp generaliserande slutsatser om 1800-talets syn på fattigdomens orsaker, om fattigvårdspolitikens utgångspunkter och om den "organiska individualismens" dominans. De slutsatser som dras om politikens innehåll och bevekelsegrunder bygger på ett relativt snävt litteratururval. Slutsatserna hänger i stor utsträckning i luften. Jordansson skriver t.ex. att forskningen varit "tämligen överens om en allt kärvarare utveckling där rättigheterna begränsades allt mer till priset av ett mycket rudimentärt offentligt ansvar för de fattiga" (s. 78). Detta påstående grundas inte på en heltäckande genomgång av forskningen på området, utan på referenser till artiklar av Stig Jägersköld från 1950-talet. Dessutom är det svårt att tala om att "rättigheterna begränsades" eftersom det inte fanns några lagstadgade rättigheter alls före tillkomsten av fattigvårdsförordningen 1847. På en annan sida i avhandlingen står det att "någon grundlägg-

gande förändring av begreppet 'rätta' och 'orätta' fattiga inte kom till stånd under 1800-talet". Detta påstående grundas uppenbarligen inte heller på studier av utredningar, idédebatter eller lagstiftning på området. Det handlar snarast om författarens önskan att pressa fram en bild av en "hegemonisk" ekonomisk-liberal diskurs. Att sedan diskursen varken stämmer med empirin eller forskningen på området förbigås med tystnad. Den starka bindningen till diskursen verkar ha fungerat som en tvångströja i avhandlingsarbetet.

Jonas Olofsson

Veit og gate: Daglegliv i Midtbyen i Trondheim 1880–1950

Ingar Kaldal

Trøndelag Folkemuseum og Universitetsforlaget /Oslo 1997, 514 s.

FOLKLIVSSKILDRAREN PETER EGGE skrev i sina hågkomster från 1850-talets Trondheim att "Ble det enda noe igjen av dagen – og det ble det gjerne – da levde jeg gutteliv i lag med andre ugudelige på brede gater – dem var det mange av i Trondhjem – og på åpne plasser og tomter og i trange veiter" Han mindes också hur han spelat kula "på et eller annet av de brede fortauerne i Trondhjem, så rommelige som torvplasser".

Gator, gränder, trappor, portuppgångar och bakgårdar, det är några av vardagens och folklivets viktigaste rum som historikern Ingar Kaldal, verksam vid historisk institutt i Trondheim, behandlar i denna studie av Midtbyen i Trondheim. Från slutet av förra seklet och fram till 1900-talets mitt får vi följa utvecklingen på bl a Kalvskinnsgatan, Hans Hagerups gata, Museumsplassen och Bruveita. Rubriker som "Midtbyen – mitt i klasse-samfunnet" och "Offentlege rom – kulturelle rom" antyder att vardagslivet i gränder(veit) och på gator avspeglar sociala förhållanden och kulturella mönster. Vad ägde egentligen

rum på gatan? Många negativa föreställningar har förknippats med gatulivet. Gatan associerades länge med mörka kvällar, opålitliga kamrater, kriminalitet, fylleri, dåliga filmer, liderlig sexualitet i portuppgångar, och allsköns andra frestelser som basarer och lotterier. Våra associationer till "gatebarn", "gatebråk", "gatespråk", "gatejustis" är i allmänhet också negativa. Gatan blir en synonym till okultur. Att skriva kulturhistoria om gatulivet blir då näst intill paradoxalt, om man använder sig av en traditionell definition av kultur. Kaldal menar att vad som är kultur respektive okultur är en fråga om definition och innehåll i forskarens kulturbegrepp, och väljer att använda sig av ett relativt öppet och mångfasetterat sådant. Genom att vaska fram betydelser och meningsinnehåll i vardagslivet och i berättelserna om vardagslivet både återskapas och skapas kulturella rum och sammanhang. En rad företeelser som "offentligt och privat", "kvinnligt och manligt", "urbanitet och bygdenatur", "möten mellan hög och låg", "livet ute och inne", beskrivs och problematiseras. Därmed vävs teoretiska diskussioner och empiriska iakttagelser samman till en intressant kulturanalys. Kaldal vill inte stanna vid förenklingar och dikotomier, han varnar för att se t ex offentligt och privat som motpoler till varandra. Istället pläderas för komplexa samband och en slags konsentrisk ordning; där ordningen i livet ses utifrån individen som vidgar sina cirklar utåt, i familjen, med sina vänner, i grannskap och lokalsamhälle. Cirklar som också kan vidgas till hela nationen och ut i världen. Genom att bedriva en forskning som är empirisk och mycket konkret lyckas Kaldal påvisa hur kön och klass, och förhållandet mellan privat och offentligt flyter in i varandra i de vardagliga situationerna. Framförallt var det utomhus, på gator och torg, i de öppna och offentliga miljöerna, som ett möte kunde ske mellan hög och låg. Kvinnor och barn tycks ha haft ett rikt socialt liv där klassgränserna inte fungerade som barriärer, utan överskreds i det dagliga livet och arbetet. Barnen lekte ofta

tillsammans. Av intervjuerna framkommer att ”Vi var ei blanding av betremansbarn og oss andre, men eg trur ikkje vi var særlig opp- tekne av det” och ”Vi leikte jo saman, det var ikkje noe problem det altså”. Ett intryck av det material som Kaldal redovisar är att livet utomhus, på gator och bakgårdar, i mångt och mycket dominerades av kvinnor och barn. Det var kvinnor som samspråkade vid ”vassposterna” i gatuhörnen, kvinnor som hämtade ved på bakgårdarna. Barnen fanns där i både lek och arbete. Kvinnor och barn lyfts alltså fram ordentligt i studien. Männen kommer fram och dominerar gatubilden när det handlar om kommunikationer och trafik. Framförallt syns männen i samband med de förändringar av gatubilden som bilismen förde med sig. Jag vill också påtala att Kaldal kombinerar beskrivningar av fysiska miljöer och rum med iakttagelser av *relationsmönster och hur kulturen utvecklas i olika miljöer*. Det är spännande t ex att läsa om hur kulturen vid de nya skridskobanorna utvecklades och bröt mot etablerade normer för stil och hållning. Föreställningar om hur man borde exponera sig i offentliga miljöer förändrades. Det blev möjligt att överge söndagspromenaden, som karaktäriserades av en strikt upprätt promenadstil, till förmån för en nedåtböjd skridskolöpande stil. Kunde verkligen en man från högre social klass uppträda på det sättet i offentligheten? Ja, på idrottens olika arenor blev sådana gränsöverskridanden helt naturliga. Det var där *det nya* hände, och då kunde man skaka av sig alltför trånga sociala och kulturella konventioner.

Ett annat exempel är tolkningen av det förändrade kläddmodet hos medelklassens kvinnor. Det utvecklades från ett mode med eleganta kreaturer i vilka kvinnorna mer eller mindre skred fram på stadens gator, till ett mer funktionell kläddmode. Klänningar och kjolar var inte längre fotsida och dessutom avslöjade de mjukare plaggen de kvinnliga formerna på ett mer naturligt sätt, vilket ifrågasattes ur moraliska synvinklar. Till det nya kläddmodets försvar framhölls i debatten att

kvinnorna inte längre hade tid att skrida fram på gatorna. Snarare hade de bråttom till sina nya arbetsplatser på kontor och i affärer. Då var de nya kläderna funktionella. Mycket av det ovan sagda illustreras i boken av väl valda bilder. Bara genom att se på fotografier från t ex skridskobanan, hoppbacken, skidturer och promenadstråk, lägger man märke till de förändrade sätten att exponera sig utomhus och i offentligheten.

Den allmänna moralen i frågor om arbete, skötsamhet och sexualitet belyses också, i olika sammanhang, men framförallt i relation till den sociala och politiska diskussionen i samhället. En mycket omdiskuterad händelse var det sexuella övergrepp som en löjtnant gjorde sig skyldig till på en ung socialt försvarslös flicka, Minda. Händelsen ägde rum i ett apotek i oktober år 1888. Kaldal analyserar ”Mindasaka” utifrån frågor om ”klassejustis”, ”moral som social egenskap och offentligt tema”, kvinnligt och manligt” och ”gateoppror”. Å den ena sidan visar händelserna och debatten som uppstod, hur både polismyndigheten och överklassen i Trondheim godtog orätt gentemot en fattig och utsatt flicka. Å den andra sidan visar händelserna, i synnerhet gateupproret, också på den bristande respekt för överheten som fanns hos de lägre sociala grupperna i samhället, vid den här tiden. ”Mindasaka” har av historikern Edward Bull tagits upp som ett typiskt exempel på ett tidigt och spontant uppror som bars fram av fiendskap mellan klasserna. Kaldal fördjupar analysen och diskuterar hur olika moralkoder var giltiga för män respektive kvinnor, i olika sociala grupper. Han lyfter också fram de föreställningar som fanns om de lägre och högre samhällsgruppernas moral hos polis och rättsvårdande myndigheter, och i den allmänna debatten.

Ett annat intressant avsnitt i boken tar upp de *”kulturelle kodar i lys av krigens mørke”*. Det handlar om makten på gatorna under krigsåren, och hur närvaron av de tyska ockupationssoldaterna förändrade gatulivet. Många av minnena och hägkomsterna från krigsåren

handlar om *kvinnornas kontakt med tyskarna*. I många intervjuer berättas att folk i gemen hade mycket lite kontakt med tyskarna, men under samtalet kommer det relativt ofta ändå fram, att man känt till någon som hade kontakt med tyskarna. Då handlar det inte om norska nazister, eller om de som sökte upp tyskarna för att få köpa brännvin, utan för det mesta om "tyskartausene". Så kallades de kvinnor som gick in i kärleksförhållanden med tyska soldater. De överskred alla gränser som fanns mellan vän respektive fiende, och deras svek sågs som mycket skamligt. Dessa kvinnor bröt mot mycket starka moraliska normer. Formellt juridiskt kunde de inte dömas, men de dömdes oerhört hårt informellt. De stigmatiserades, och blev kallade "feltmarsdrass" eller "Scheinekvinnor" (sedelkvinnor). Den moraliska domen blev alltså hårdare mot dessa kvinnor än mot de som på andra sätt hade arbetat för ockupationsmakten. Att ha haft en kärleksrelation med en tysk nazist var värre än att ha arbetat för honom. Arbete och medlöperi innebar kontakt med fienden i det offentliga rummet, utanför hus och hem. Förälskelse och sexuellt umgänge handlade om att ge fienden något som tillhörde en mer eller mindre helig sfär: hemmet och familjen. Det hörde också till den privata sfär som obetingat borde tillhöra de norska männen! Därremot var och är uppfattningar om de tyska soldaterna inte lika moraliskt nedsättande, tvärtom. De sågs ofta som skickliga och disciplinerade. Så minns många av de intervjuade dem. De moraliska koderna var och är alltså fortfarande olika för män och kvinnor.

En annan sida av krigsåren som Kaldal lyfter fram är att den sociala samvaron blomstrade, inomhus i de privata familjerummen. Man drar sig till minnes att "*vi möttes hemma hos hvarandre, ganska regelmessig, og vi forsøkte å holde motet oppe med sang og musikk. Ja, det ble vel sunget og musisert mer i den tiden enn noen gang både før og etter*". Kaldal menar att tolkningar av det vardagliga livet under kriget måste beakta det paradoxala i tillvaron. Tiden präglades både av svek och diktatur, och av

sammanhållning och frihet. Kriget och ockupationen ökade människornas möjligheter att leva anständigt och äkta. De olika val och handlingar som folk tvingades att göra fick större konsekvenser under krigs- och ockupationsförhållanden än under mer normala omständigheter. Etiska och moraliska frågor ställdes på sin spets, och det handlade om att tåga eller icke tåga, att dela eller inte dela, att hjälpa eller icke hjälpa o s v. Att leva i en sådan paradoxal tid där de existensiella frågorna hela tiden var akuta har tagits upp av filosofen Jean-Paul Sartre. Det förefaller vara en fruktbar infallsvinkel som Kaldal här antyder, och som gärna kunde ha utvecklets ytterligare i dialog med t ex Zygmunt Baumanns diskussion av det "moderna" samhällets upplösning av moraliskt ansvar, jedeförföljelserna och slutligen förintelselägen.

Många fler teman tas upp i studien men det finns inte utrymme att ta fram fler exempel här.

Metodiskt är studien skickligt och väl genomförd. Den tränger ner på djupet i individernas och familjernas vardagsliv, vilket har möjliggjorts genom att ett omfattande källmaterial har bearbetats. Polisens arkiv, kommunens arkiv och adressböckerna för staden, är viktiga källor som utnyttjats. Ett flertal tidningarna, Adresseavisen, Arbeidaravisa, Ny Tid, Dagsposten och Nidaros har gått igenom vissa utvalda år. Folkminnes-, arbetarminnes- och socialhistoriska minnessamlingar är mycket centrala källor för studien. Ett stort antal intervjuer med personer som levtt i Midtbyen har också genomförts. Andra källor är reseskildringar och skönlitterära berättelser. Folklivsskildraren Peter Egges arbeten, "Samlede folkelivsskildringer" i två delar har använts, och Nini Roll Ankers roman "Livet vid Søgatan" har gett skönlitterär ton åt miljöbeskrivningarna av Trondheim. Fotosamlingar vid Folkemuseet på Sverresborg, vid Vitskapselskapet och hos Trondheims kommun har använts både för analys, men också till att illustrera boken. Fotografierna i boken är väl valda och ger god konkretion åt texten.

Kaldal arbetar med kulturella processer och han använder det empiriska materialet inom ramen för sin kultursyn på ett mycket skickligt sätt. Jag menar dock att studien skulle bli ännu intressantare om Kaldal också konfronterade sina resultat mot flera "kultur"teorier, t ex Habermas analys av den borgerliga offentlighetens framträngande. Sartres existensiella filosofi kunde prövas mot den sociala och kulturella analysen. Norbert Elias teori om civilisationsprocessens förlopp, som innebär att kulturella mönster ofta sprids uppifrån och ner i samhället, har också relevans. Peter Burkes och EP Thompsons olika slag av kulturanalys hade också kunnat testas. På det sättet skulle studien mer tydligt preciserat var forskningen om vardagslivet och historia nerifrån står idag, i förhållande till några aktuella kulturteorier. Den vetenskapliga diskussionen bland kvinnohistoriker om de socialt konstruerade könsrollerna och olika genus-teorier vore också intressant att pröva mot Kaldals material. Det är för mig dock ingen tvekan om att Ingar Kaldal med detta omfattande arbete redovisar spännande resultat, tolkningar och en kulturanalys som dagens social-, kultur- och kvinnohistoriskt inriktade forskare rekommenderas att ta del av.

Kerstin Sundberg

Parlamentarismen i Sverige. Utveckling och utformning till 1945

Björn von Sydow

Gidlunds förlag 1997. 289 s.

SVERIGES FÖRSVARSMINISTER HAR kommit med en bok om parlamentarismens historia i landet. Framställningen i sig har en lång och besvärlig historia. Först var det tänkt att Gunnar Gerdner skulle skriva om parlamentarismen i samband med 100-årsminnet av representationsreformen, men den tilltänkte författaren avled innan arbetet kunde göras. Därefter gick budet till Gunnar Heckscher men inte heller han blev i tillfälle att genom-

föra projektet. 1991 gav Riksbankens Jubileumsfond uppdraget till Björn von Sydow. Också för honom har saker och ting kommit emellan. 1994 blev han riksdagsledamot och 1996 statsråd. Det har inneburit att framställningen endast går fram till 1945 och inte som planerat var till 1995. Men som författaren själv framhåller, det finns för efterkrigstiden arbeten som tar upp samma problematik, främst Olof Ruins *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem. Den svenska regeringsfrågan 1945–1960* (1968) samt Leif Lewins *Votera eller förhandla? Om den svenska parlamentarismen* (1996).

Det är mycket bra att vi tack vare Riksbankensfonden har fått denna sammanfattning av parlamentarismen i Sverige. Den kan jämföras med Nils Stjernquists arbete om *Tvåkammartiden, 1867–1970*. Den är dock inte lika vackert illustrerad, och som ovan nämnts har den blivit något av en torso. I båda fallen ges emellertid de stora linjerna, samtidigt som framställningarna bygger på en mycket stor kunskap om detaljer och en myckenhet av litteratur.

Vad är parlamentarism? – Ja det finns många statsvetenskapliga definitioner, men enklast kan tyckas vara att säga att regeringen måste äga parlamentets förtroende. Som emellertid bl a Herbert Tingsten framhållit, kan det vara att begära för mycket att säga att parlamentet skall ha förtroende för regeringen. I fall av minoritetsparlamentarism kan det vara fråga om att parlamentet skall tolerera regeringen. von Sydow arbetar med åtta olika begreppsbestämningar. De gäller regering och riksdag och dessa organs förhållande till varandra och också förhållandet till statschefen.

Ur författningshistorisk synvinkel hade Sverige sin intressantaste period under frihetstiden, när landet kom långt mot parlamentarismen. Vad som då hände fungerar dock enbart som avstamp för von Sydow. Hans framställning börjar 1809. Första avsnittet blir 1809–1866, därefter 1867–1918, 1919–1936 och 1936–1945. De avsnitt som

vi inte får läsa skulle ha utgjorts av perioderna 1945–1970 och 1971–1995. Samtliga perioder inleds med analyser av vad samtida representativa statsvetare sade om landets styrelse.

Under den första perioden lägges stor vikt vid vad De Geers regering åstadkom. Kombinationen av svag kung och stark ministär gjorde att Sverige omkring 1860 tog tydliga steg mot parlamentarism.

Under de två decennierna närmast efter representationsreformen var regeringarna föga framgångsrika, när det gällde att forma riksdagens beslut. I stället hade riksdagen ett stort inflytande över regeringens sammansättning, främst genom att statsråd avgick efter motgångar, särskilt i andra kammaren. 1891–1900 var det regeringen som hade ledningen över utformningen av det som beslutades i riksdagen. Detsamma gällde för åren 1905–1918. Oscar II hade ett stort inflytande på politiken 1872–1891. Det inflytandet nådde sedan aldrig Gustaf V upp till. Hammar-skjöld's regering är ett sent exempel på en ministär som var påfallande lite rekryterad ur riksdagen.

von Sydow understryker att det svenska statsskicket fr o m 1919 i de flesta avseenden var parlamentariskt. Riksdagens makt var stor, och väljarnas indirekta inflytande över regeringsmakten var likaså betydande. Efter i stort sett varje andrakammarval blev det regeringsskifte. Den parlamentariska bristen under perioden 1919–36 var en obenägenhet hos oppositionen att ta över regeringsansvaret. Mest regeringsvilligt var det frisinna partiet.

Tiden 1939–45 var exceptionell ur många aspekter, bl a ur parlamentarisk. Under samlingsregeringens tid fungerade regeringsdelen av parlamentarismen. Däremot saknades en parlamentarisk opposition i vanlig mening. Samlingsregeringen dominerades av partipolitiker med undantag för utrikesministern. Tidens stora svaghet ur parlamentarisk synvinkel var riksdagens svaga inflytande då det gällde den viktiga utrikespolitiken.

I ett slutkapitel använder sig von Sydow av

sina åtta begreppsbestämningar och lägger dem över hela tidsskedet från 1809, främst från 1860, till 1945. En av fördelarna med von Sydows bok är att det så klart framgår att parlamentarism inte är något som genomförs ett visst år. De olika kriterierna visar ur vilka aspekter en regering kan sägas vara parlamentarisk och på vad sätt regeringen kan avvika från ett parlamentaristiskt idealtillstånd.

S.O.

SVENSKT STÅL – nittonhundratals. Från järnhantering till stålindustri

Martin Fritz

Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie 33, 1997. 200 s.

SVENSK JÄRNHANTERING, FÖRKROPPSLIGAD i Jernkontoret, har bekymrat sig mycket om sin historia. Åren 1986–87 utgav Jernkontoret två böcker, där professor Karl-Gustaf Hildebrand behandlade ämnet *Svenskt järn, sexton- och sjuttonhundratals* och professor Artur Attman *Svenskt järn och stål 1800–1914*. Nu har turen kommit till ”det korta 1900-talet”. Professor Martin Fritz vid ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg har skrivit om tiden 1914–1997.

Det är en mycket vacker bok med fina bilder. Dessutom är det, trots det begränsade sidantalet, en mycket innehållsrik bok med talande diagram, kartor och tabeller. Det finns också noter, käll- och litteraturförteckning samt register.

Järnhanteringsens historia under 1900-talet framgår av rubrikerna på bokens huvudkapitel: ”Den långa uppförsbacken 1914–1933”, ”Framgångens år 1934–1974” samt ”Från kris till återhämtning 1975–1997”. Några skeenden från de olika perioderna:

Under första världskriget såldes mycket svenskt kvalitetsjärn till de krigförande makterna Tyskland, Storbritannien och Ryssland. Inte minst det sistnämnda är ju intressant, ef-

ttersom Ryssland var Sveriges potentiella fiende. 1920-talet var ett mycket dystrare årtionde för järnhanteringen än för landets övriga industrier. Importkonkurrensen var mycket stor.

Under den senare delen av 1930-talet liksom under krigsåren gynnades svensk järn- och stålindustri av den internationella upp- rustningen. Därefter stimulerades branschen av ett väldigt återuppbyggnadsbehov i Europa och så småningom av rekordåren med inte minst ett enormt fartygsbyggande.

Åren kring 1975 betecknar ett trenderbrott inte enbart i Sveriges ekonomiska historia. Då slutade stålproduktionen i världen att expandera. Svenskt Stål AB (SSAB) bildades 1978 med staten, Stora Kopparberg och Gränges som ägare. Successivt har staten sålt sin del fram till 1994.

Fyra kartbilder talar också ett tydligt språk. 1914 fanns det 157 järnverk i Sverige, 1934 var antalet 79, 1975 var det 39 och 1997 25.

Martin Fritz intresserar sig även för de tekniska innovationer som sker under perioden liksom för skilda individuella insatser. Till det positiva under de senaste årens utveckling hör den mycket kraftiga nedgången i utsläpp/ton handelsfärdigt stål, särskilt av svaveldioxid.

S.O.

Racehygiejne i Danmark 1920–56

Lene Koch

Gyldendal 1996. 291 s.

samt

Steriliseringar i folkhemmet

Maija Runcis

Ordfront 1998. 361 s.

UNDER 1996 OCH 1997 satte många svenskar och danskar morgonkaffet i halsen när frågor om rashygien och tvångssteriliseringar skrek ut sina budskap från tidningarnas förstasidor. Få svenska historiker blev dock förvånade: steriliseringarna i Sverige har blivit väl dokumenterade och exponerade de senare åren.

Ändå var det Maija Runcis forskning och hennes samarbete med journalisten Maciej Zaremba som öppnade ögonen på många. För två år sedan skapade historikern Lene Koch från Köpenhamns universitet, avdelningen för sundhetsforskning, debatt kring samma ämne i Danmark.

Racehygiejne i Danmark 1920–56 fyllde 1996 ett tomrum i den danska historieskrivningen och offentliga debatten: till skillnad från Sverige där, bland många andra (idéhistoriker, historiker, etnologer, och journalister) Mattias Tydén och Gunnar Broberg beskrivit rashygien och steriliseringar, fanns mycket lite av dansk rashygien och dess implementeringar dokumenterade. Lene Koch berättar om rashygiens utveckling som vetenskap, dess ideologi, institutionalisering och praxis, som var mycket tidigt utvecklad i just Danmark. När hon sedan diskuterar lagarna om sterilisering, kastrering, äktenskap och abort från 1929 och 1934–38 relaterar hon dem till just rasbiologins moral och ideologi. Hon berättar om den antropologiska kommittén och Rockefellerfondens enorma stöd till dansk forskning, om Institutet för human arvebiologi. De olika grupper den rashygieniskt inspirerade politiken inriktade sig på presenteras en och en, och hon visar hur registreringen och klassificeringen av dem beseglade deras öde. Hon beskriver vidare förhållandet till den tyska och amerikanska rashygiens, utifrån en brevväxling vetenskapsmän emellan, och utvecklingen från eugenik till dagens humangenetik och genetisk rådgivning från 1965 och framåt. Framträdande i hennes berättelse är de många intressegrupperna som driver på processen.

Trots att det uttalade målet för boken är redogörande och dokumenterande, ställer hon upp och bevisar flera kontroversiella teser, som att den tyska rasbiologin före och under andra världskriget inte skiljde sig från annan rasbiologi, utan representerade en allmänt accepterad arvsforskning. Hon hävdar att det var den amerikanska rashygiens som stod som förebild för den tyska och danska,

och att antisemitismen inte var väsensskild från den amerikanska rasistiska lagstiftningen. Det var just därför som de 300 à 400 000 som tvångsteriliserats under Hitlertiden aldrig fick någon upprättelse i Nürnbergrättegångarna: eftersom de amerikanska domarnas egna steriliseringslagar var i stort sett identiska var de tvungna att lägga ner de åtalen. Detta ställningstagande tillät andra europeiska länder, med Danmark bland de mest aktiva, att fortsätta sin steriliseringspolitik efter kriget utan någon politisk skuld. Lene Koch drar också en del mindre uppseendeväckande slutsatser, som att steriliseringslagarna hade vetenskapens välsignelse trots att många ledande vetenskapsmän tydligt uttalat att de vid lagens tillkomst 1934 inte längre trodde på rashygienens principer. Vidare framhåller hon att det var alliansen mellan vetenskap och stat som tillät den sociala orienteringen där samhällets intressen konsekvent sattes framför individens. Hon menar också att samtida genetisk rådgivning faktiskt är arvshygien i en ny, internaliserad form: man låter nu föräldrar till potentiellt handikappade barn, och föräldrar med ärftligt betingade grava sjukdomar, själva välja abort och sterilisering. Det slående är här, enligt Lene Koch, att föräldrarna nästan alltid väljer ”rätt”: det som är nyttigt för samhället.

Racehygiene i Danmark gör inget väsen av sig: Lene Koch har inga teoretiska anspråk och inget personligt budskap. Ändå lägger hon med säker hand upp resonemangen för att motivera sina ibland kontroversiella, ibland självklara analyser. Styrkan ligger i att hon använder sig så väl av sin empiri. Hon använder sig av Arvebiologisk Institutts arkiv, steriliseringskommissionens arkiv samt Rockefeller Archives Centre, ur vilkas papper hon lyckas skapa en välstrukturerad berättelse där bara det nödvändiga finns med. Hennes argumentation och dokumentation är förd på ett personligt, enkelt och precist språk. I berättelsen som leder fram till slutsatserna i det sista kapitlet svarar hon på frågorna hur? varför? och vem? Många personligheter, som

Willhelm Johannsen (plantfysiolog), Alfred Bindslev (konservativ teolog som motsatte sig försökslagen 1929), K.K. Steincke (socialdemokratisk socialminister och förespråkare för rashygieniska åtgärder) och Tage Kemp (föreståndare för Instituttet för human arvebiologi) lyfts under loppet fram i ljuset. Lene Koch har med självklarhet vävt in de tre metodiska grundpelare som gör att boken kommer att vara aktuell länge: Hon arbetar med både aktörer och strukturer och analyserar förhållandet här emellan. Hon gör internationella jämförelser för att kunna isolera det specifika i den danska upplevelsen. Hon arbetar vidare med parallellberättelser: genom att tala om rashygienens förutsättningar och utveckling som vetenskap, om politikernas retorik samt de lokala aktörernas praxis parallellt kan hon nå belysande, samverkande resultat.

En bok som däremot gjort mycket väsen av sig är Maija Runcis avhandling *Steriliseringar i folkhemmet*. Hennes ansats är ambitiös: hon analyserar individerna som offer för myndighetsingripanden, och vill ta reda på varför just dessa människor blev steriliserade. Hon vill visa vilka bilder som framställdes av kvinnor och män i steriliseringsdebatten och hur dessa förhöll sig till samtidens normer, främst utifrån Yvonne Hirdmans resonemang om isärhållandets strategi. Fokus för hennes intresse är relationen mellan individen och staten, där hon refererar till Bo Rothsteins implementeringsteorier. Perspektivet fokuseras på aktörerna, men Maija Runcis vill också studera de politiska intentionernas genomförande för att studera hur dessa konkret kom att tillämpas. Tonvikten i avhandlingen ligger, trots de ambitiöst ställda frågorna, på den empiriska undersökningen av steriliseringslagens tillkomst och implementering. Maija Runcis avhandling är, precis som hon säger inledningsvis, mycket koncentrerad på individer. Porträtten av offren för myndighetsingreppen tecknas mycket levande och berör läsaren. Hon använder dem för att illustrera exempel ur sin rika statistik. Många politiska aktörer, så som Gustaf Lindstedt, Hjalmar

Branting, Gustaf Möller och Olof Palme skildras också genom sitt deltagande i debatten kring steriliseringarna på ett nytt sätt. Maija Runcis bok gör väsen av sig på ännu ett plan: Hon är arg. Hennes indignation, värderingar och känslor följer hela tiden läsaren, uttalade eller underförstådda. Det material hon så väl känner och så noga dokumenterat i sin avhandling har berört henne, och jag kan garantera att det kommer att beröra den stora publik som kommer att köpa hennes bok av nyfikenhetsskäl. Bland det som berör i *Steriliseringar i folkhemmet* vill jag framhäva det fantastiska bildmaterialet. Bilderna är fräscha i sammanhanget, och gestaltar med både tragisk och komisk skärpa hennes poänger.

I boken beskriver hon med utgångspunkt i förberedandet för lagen 1934 de faktorer som inverkat på den svenska steriliseringspolitikens utförande. Hon beskriver den allmänna uppfattningen av psykiskt sjuka, missanpassade och avvikande individer. Hon följer individer genom steriliseringsprocessen och ser närmare på olika aktörers agerande i respektive fall. Här analyserar hon snyggt den byråkratiska handläggningens funktion att skapa distans mellan beslutsfattare och individ, samt att legitimera ingreppet för läkaren som skulle utföra det. Hon beskriver sedan diskussionerna som föregick steriliseringslagens utvidgande 1941, och dess implementering på fältet. Utifrån denna studie försöker hon sedan dra slutsatser om särbehandling män och kvinnor emellan. Hon går vidare och beskriver steriliseringsfrågans utveckling under 60- och 70-tal till en kvinnofråga och en fråga om humanitet eller myndighetsövertagande. Sist försöker hon spegla individernas kamp mot myndigheterna och redogöra för några olika strategier som de använde sig av. Hon drar slutsatsen att steriliseringarna kan betraktas som myndighetsövertagande och kontroll riktad mot enskilda människor, där män och kvinnor hölls åtskilda enligt traditionella föreställningar om könsroller, vilket alltså resulterade i att det var kvinnan som blev föremål för kontroll.

Slutsatsen känns förutsägbar i förhållande till det fantastiska material författaren har redovisat och spännande frågeställningar hon initierat. Till skillnad från Lene Kochs behandling av steriliseringarna har Maija Runcis inte organiserat sin empiri utifrån de frågor hon ställer, vilket ger empirin och teorin två separata liv. I sin berättelse hänvisar hon till exempel till internationella studier av liknande fenomen, som Lene Kochs och Gisela Bocks, utan att använda sig av deras slutsatser eller empiri i sin analys. Hon använder sig av Birgitta Svensson och hennes studie av normöverträdelse och farligt utanförskap i tattarfrågan. Ändå tar hon inte fasta på de olika tankar Mary Douglas och Michel Foucault ofta tillskrivs om utanförskapet som farligt och inte sällan associerat just till kvinnan, eller hur utdefinieringen av det onormala är ett led i processen av definieringen av det normala. *Steriliseringar i folkhemmet* faller bitvis in i den nu välkända genren av moraliserande historieskrivning. Berättelsen är full av moraliska omdömen. Men hon har valt att inte relatera sin forskning till något mer bestämt moraliskt värde (än hennes egna, oredovisade, moral) som till exempel de europeiska konventionerna om mänskliga rättigheter kan utgöra eller som en diskussion om individens rättssäkerhet i ett demokratiskt samhälle kan utgöra. Lene Kochs ständiga relaterande till rashygienens värderingar fyller just den funktionen. I berättelsen skisserar hon vidare många intressanta maktkonstellationer, som till exempel fyrkanten *lagstiftare – utrednings-sakkunniga – politiker – läkare, eller trekanten vetenskap – lagar/politik – lokala aktörers praxis*. Ändå begränsar sig hennes maktanalys till att bevisa maktövertagande från statens sida mot individen. Här finns intressanta spår av maktanalys att följa för att öka förståelsen kring varför just Karl, Sofia, Petter, Marja, Lisa och deras medsystrar och bröder blev steriliserade.

De företräderna *Steriliseringar i folkhemmet* har är inte de förståelseskapande utan kun-

skapsskapande: många människor som inte tidigare tagit del av steriliseringsforskningen kommer att lära sig mycket genom att läsa boken, och de som redan kände till problemställningen kommer att återupptäcka den med ett friskt empiriskt material och ett välapplicerat genusperspektiv.

Elin Frykman

Sakernas tillstånd. Kön, klass, teknisk expertis

Boel Berner

Carlssons 1996. 381 s.

HUSMODERN OCH INGENJÖREN är två yrkeskategorier som ibland diskuteras i samband med byggandet av det svenska folkhemmet. Med hjälp av ingenjörens expertkunskaper skulle husmoderns sakkunskap förädlas och det svenska folkets levnadsförhållanden skulle förbättras. Ingenjören framträdde som en medveten skapelse i slutet av 1800-talet i och med inrättandet av Kungliga Tekniska Högskolan (KTH) i Stockholm 1877.¹ Vad har då husmodern och ingenjören gemensamt? Ja, vid sekelskiftet var båda grupperna mycket könspecifika. Det var endast män som var, och tilläts vara, ingenjörer och det var endast kvinnor som var, och tilläts vara, husmödrar. Detta är en utgångspunkterna för Boel Berner i boken *Sakernas tillstånd. Kön, klass, teknisk expertis*. Ytterligare en utgångspunkt är begreppen sakkunskap och expertis, vilka karaktäriserade både husmodern och ingenjören. Husmodern innehade sakkunskap utan att vara expert medan ingenjören som expert besatt den organiserade kunskapen.

Det var inte alla förunnat att bli ingenjör i slutet av 1800-talet. Kravet på studentexamen gjorde ett stort hinder för såväl intres-

serade kvinnor som underklassens män. Hindret var dock betydligt större för kvinnorna. De kvinnor som lyckades avlägga studentexamen, som privatister, och bli antagna till KTH var privilegierade och hade en klassmässigt trygg position i samhället. Ett pris de fick betala var dock att ge avkall på sin kvinnlighet, något de fick god hjälp av med sina manliga lärare och studentkamrater. Inom både KTH och Chalmers frodades en manskultur som gick ut på att förbereda ingenjören för ledarskap inom samhälle, företag och familj. Det manliga intellektet hyllades och olika "förbrödningsriter" samt studentikosa upp-tåg, framförallt den chalmeritiska Emils, utgjorde barriärer för kvinnorna och från vilka sammanhang de automatiskt var uteslutna. De kunskapsområden där kvinnor tidigast etablerades på var inom arkitektur och kemi, vilka områden inte ansågs kräva lika mycket manligt intellekt som t.ex. bergs-, maskin- och väg- och vattenteknik.

I slutet av 1800-talet ökade tilltron på vetenskapen. Nya rön inom naturvetenskapen fick återverkningar i hela samhället och spreds inom de breda folklagren. En miljö som var möjlig att påverka och förbättra var hemmet. Råden till den unga husfrun mångfaldigades. Det var emellertid det borgerliga husmodersidealet som skulle förverkligas. De som stod för råden kunde emellertid inte kallas för experter, eftersom de saknade såväl formell utbildning som praktisk erfarenhet. De utövade sin auktoritet utifrån klasstillhörighet. Det var ett begränsat antal överklassdamer som formulerade goda råd till borgerlighetens husmödrar och vars verkställande till stor del utfördes av tjänarinnor och pigor från arbetarklassen i de borgerliga hemmen. Detta är dock något som Berner berör mycket ytligt trots att begreppet klass ingår i titeln.

Över- och medelklassens kvinnor lyckades

1 KTHs föregångare var Tekniska Institutet som hade grundats redan 1826. Chalmers i Göteborg grundades 1829 och jämställdes då med Tekniska Institutet. När KTH blev högskola 1877 erhöll Chalmers inte lika hög status utan innehade en mellanposition fram till 1937 då läroanstalten jämställdes med KTH. (NE <chalmers>)

så sakta bryta upp könsgränsen mot ingenjörsyrket vilket även innebar att klassgränsen för männen luckrades upp. Under 1930–1940-talen frodades bland arbetarklassens män drömmen om att gå den långa vägen och att via korrespondenskurser eller aftonskolor skaffa examen som bäddade för avancemang inom yrket. Även husmoderns könsgräns började att ifrågasättas, men enbart från kvinnohåll. Det fanns ingen längtan bland männen att bryta in bland husmödrarna. De hade det tillräckligt bra som upppassade hushållsföreståndare. Det manliga intresset för husmödrarna återfanns bland de tekniska ingenjörerna som skulle mekanisera och rationalisera det kvinnliga hushållsarbetet.

Mötet mellan sakkunskap och expertis blev viktigt under 1950- och 1960-talen. Det var även viktigt att expertisen hade förankring i vetenskap och vetenskapliga metoder. Förutom skrifter, annonser och muntlig information lanserades en ny form av informationsspridning – Husmors Filmer. Emellertid syftade budskapet i dessa filmer enbart till att förstärka och legitimera husmorsrollen. Det saknades dock en viktig bit för att projektet skulle lyckas. Husmodern skulle arbeta ideellt för sin familjs och landets bästa. Det var ett viktigt och ansvarsfullt arbete att vara husmor men det avlönades inte. Detta är en underförstådd problematik som Berner emellertid inte tar upp till analys. Hon konstaterar avslutningsvis att husmodern försvann ut i det produktiva arbetslivet, men ställer inte frågan varför. De ideal som under hela 1900-talet hade hyllats och som sedan 1950-talet hade sponsrats av dem som tillverkade de produkter husmodern behövde raserades under 1960-talet.

Det är en tänkvärd bok Boel Berner har skrivit där det mycket tydligt framgår hur könsroller skapas och vidmakthålls, såväl för och av män som för och av kvinnor. Det är slående hur de borgerliga kvinnorna i början av 1900-talet bidrog till att kvinnornas underordning skulle bestå. I själva verket har hushållsarbetet ännu inte återfått den sam-

hälleliga status som det i varje fall delvis hade i det förkapitalistiska samhället och som det är värt. Fortfarande är det ett arbete som det inte har nåtts enighet om hur det skall betalas och om vem som skall ta ansvar för det. Okunskapen är idag stor omkring kvalificerat hushållsarbete. Det kanske inte är så konstigt så illa behandlad och nedvärderad som husmodern blev av medelklassens radikala kvinnorörelse under 1960- och 1970-talen. Det var emellertid inte alla husmödrar som kunde finna en plats inom produktionen där de kunde förverkliga sig själva. Förutsatt att familjeekonomin tillät var många husmödrars obetalda tillvaro i hemmen faktiskt mer stimulerande och kreativt utvecklande än de alternativ de kunde erbjudas på arbetsmarknaden.

Ulla Rosén

Norsk utenrikspolitikks historie

Bind 1–6. Universitetsforlaget, Oslo 1995–97.

Narve Björge, Øysten Rian og Alf Kaartvedt, *Selvtendighet og union. Fra middelalderen til 1905*. Roald Berg, *Norge på egen hånd. 1905–1920*. Oddbjørn Fure, *Mellomkrigstid. 1920–1940*. Jakob Sverdrup, *Inn i storpolitikken. 1940–1949*. Knut Einar Eriksen og Helge Øysten Pharo, *Kald krig og internasjonalsiering 1949–1965*. Rolf Tamnes, *Oljealder 1965–1995*.

HÖSTEN 1987 SKREV fyra av Norges mest framstående historiker – Geir Lundestad, Jarle Simensen, Helge Ö. Pharo och Olav Riste – till norska UD och erbjöd sig att framställa en sammanhängande, forskningsbaserad historia över Norges utrikespolitik. I den projektskiss som presenterades, definierades målsättningen såsom följer:

Projektet søker sin begrunnelse først og fremst i at det må være en viktig nasjonal oppgave å gi det norske folk en bred forståelse av Norges plass og rolle i det internasjonale

samfunnet. Bare med en slik forståelse som grunnlag vil nye generasjoner ha forutsetning for å delta aktivt i utformingen av Norges politikk overfor de nye utfordringer som den akselererende internasjonaliseringsprosessen innebærer ved inngangen til 2000-årene. Men et slikt verk vil også ha et viktig kultur- og tradisjonsformidlende formål, ved den mulighet det gir for å gi det norske folk og omverdenen bedre innsikt i hvilke verdier og tradisjoner Norge har stått for og har søkt å fremme gjennom sin utenrikspolitikk. (Björge, Rian & Kaartvedt, a.a. s. 9)

Norska UD "nappade" på idén och norska staten sköt till de pengar som behövdes för att klara projektet. Det blev bestämt att perioden fram till ungefär 1990 skulle behandlas, med villkoret att statsinstanserna som ställde det hemliga materialet till disposition också fick rätt att kontrollera manuskripten.

Nu föreligger alltså dessa sex mäktiga band på – för att vara exakt – 2714 sidor. Framställningen verkar uttömmande, är påkostad och rikt utsmyckad med bilder. Tyngdpunkten (5 av 6 band) ligger på tiden efter 1905. En relativt god uppfattning om innehållet får man, enligt min mening, om man tänker sig sex böcker av typen Wilhelm M. Carlgrens *Sveriges utrikespolitik 1939–45* (Allmänna förlaget, Stockholm 1973); det mesta som den norska utrikesledningen sysslade med behandlas i någon mån: från valjakt till atomvapen, från krigsplanläggningen mot Sverige i början av seklet till den s.k. Lund-kommissionen. Man får också på köpet, liksom hos Carlgren, en riklig mängd världshistoria och nordisk historia.

Denna anmälan syftar till att ge några smakprov ur dessa band, vad gäller norsk säkerhets-politik efter 1949. I fokus står Norges förhållande till Sovjetunionen, NATO och Sverige.

Då man kommer in i händelseförloppet i band 5, har förhandlingarna om ett skandinaviskt försvarsförbund redan havererat. Norge har blivit medlem av den nystiftade Atlantpakten (sedermera NATO). Sverige

har valt alliansfriheten. Norge hade därmed lagt om sin säkerhets-politik fundamentalt: från att ha varit alliansfritt till att tillhöra en militärallians. Detta var inte helt problemfritt. Den norska utrikesledningen upplevde att alliansmedlemskapet medförde en dubbel obehaglighet. För det första tycktes det vara provocerande gentemot det mäktiga grannlandet i öster och för det andra ansågs den militärt ännu "omogna" Atlantpakten ge ett otillräckligt skydd om Sovjet skulle anfalla Norge. Detta föranledde norrmännen (och danskarna) att omedelbart utmejsla en motsägelsefull säkerhetspolitik. Man ville "tona ned" sitt alliansmedlemskap för att minska spänningarna gentemot Sovjet, men samtidigt söka påverka de allierade att öka sina ansträngningar för att bygga upp ett effektivt militärt försvar i Norge. Den norske försvarsministern vid tiden, Jens Christian Hauge, framställs som den främste arktekten bakom denna norska politik, som sedan fullföljdes utan några betydelsefulla ändringar av en ny generation norska säkerhetspolitiska ingenjörer.

Det vanskliga förhållandet till Sovjetunionen

Liksom för den svenska utrikesledningen framstod för den norska utrikesledningen Sovjetunionen såsom det enda militära hotet mot landet under det kalla kriget. De norsk-sovjetiska relationerna präglades av svängningarna i det kalla kriget, men de var alltid vanskliga. Detta berodde delvis på att Norge, alldeles oavsett NATO, hade ett svårbemästrat bilateralt förhållande till stormakten. Särskilt gällde detta på Nordkalotten (gemensam gräns, motstridiga intressen i havet m.m.).

Fram till ungefär 1955, under det första kalla krigets "kyligaste" era, tacklade Norge detta problem genom att inta en militär "lågprofil" i norr och närmast ett utrikespolitiskt icke-förhållande till Sovjet. Inga möten förekom på statsrådsnivå mellan länderna. Den sovjetiske ambassadören i Oslo hade låg status. Efter 1955 ersattes denna norska sovjet-

politik av en mera aktiv avspänningspolitik, vilken till stor del möjliggjordes av den relativa avspänningen mellan supermakterna efter Koreakriget och Stalins död. Den norske statsministern Einar Gerhardsens besök i Moskva 1955 markerade i detta sammanhang en vändpunkt. Den nya norska sovjetpolitiken var emellertid inte oomstridd inom den norska utrikesledningen. Den förde med sig ett slags schism mellan statsministerns kontor och norska UD, där den gentemot Sovjet mera hårdföre utrikesministern Halvard Lange huserade. Det verkar som om Gerhardsen-falangen hade ett visst övertag under en längre period efter 1955. Förhållandet till Sovjet var dock alltjämt vanskligt. Vissa obehagliga ”toppar” kan skönjas runt 1960 med U2-incidenten, då Sovjet hotade med att bomba norska flygplatser om inte gränskränkningarna upphörde, och år 1968 då Sovjet (troligen p.g.a. missnöje med NATO:s övningsverksamhet i Norge) grupperade stridsvagnar endast ett par hundra meter från den norska gränsen.

Förhållandet till Sovjet försämrades märkbart mot mitten av 70-talet. Efter den långa perioden av avspänning mellan öst och väst som väl kan sägas ha kulminerat i Helsingfors 1975, minskade spänningen framför allt i det näst utsatta området under kalla kriget, nämligen Centraleuropa. För Norges del innebar dock detta närmast ett problem. En styrkereduktion i Centraleuropa skapade en ökad militär uppbyggnad på flankerna istället (den s.k. ”pölseffekten”). Särskilt oroliga var norrmännen för Sovjets väldiga militära uppbyggnad på Kolahalvön, vilken pågått under en längre tid. Förutom detta kunde en ökad frekvens av gränskränkningar, hot och spionage förmärkas i Norge. Gränskränkningarna tog sig många former. De allvarligaste var ubåtarna. Norrmännen lyckades dock aldrig fastslå identitet på de förmodade inkräktarna, ”...men som regel var det bare en mulighet”, skriver Tamnes (Tamnes a.a. s. 41). Resonemanget känns igen...

Förutom den stormaktsrelaterade proble-

matiken, vilken försvarade norrmännens förhållande till Sovjet, tillkom som sagt Norges problematiska bilaterala förhållande till Sovjet i norr. Framför allt gällde detta ögruppen Svalbard, men också striden om ekonomiska zoner i Barents hav. Öststaternas, och särskilt Sovjets, ”politiska arkeologi” på Svalbard under 70-talet skapade en ständig oro inom den norska utrikesledningen. Så länge det kalla kriget varade undvek Norge att etablera något mera nära samarbete med Sovjet i norr, men sedan började norrmännen försiktigt lägga om politik. Det s.k. Barentssamarbetet, där för övrigt även Sverige ingår, etablerades 1993 på förslag från Norge och är ett tecken på detta. Gemensamma problem som där diskuterats är bl.a. sjöräddning, fiske, miljö, krediter och vetenskap. Flera av de traditionellt norsk-ryska problemen är dock fortfarande olösta, bl.a. zonfrågan.

Norge i NATO; militär uppbyggnad och avskärmning

Som nämndes inledningsvis förde Norge en motsägelsefull allianspolitik inom NATO. Den ena sidan av denna allianspolitik innebar att Norge förde en kamp inom NATO, för att uppvärdera nordflankens militära betydelse och få de allierade att bygga upp ett effektivt försvar i Norge. Detta visade sig dock svårt. NATO satsade i första hand på den europeiska centralfronten under hela kalla kriget. Efterhand lyckades dock den norska utrikesledningen få visst gehör för sina synpunkter. Detta tog sig bl.a. uttryck i att ett allierat nordkommando etablerades i Norge 1951. Norrmännen såg detta som ett uttryck för att USA och Storbritannien faktiskt hade en vilja att försvara också Norge.

Den andra sidan av den norska allianspolitiken innebar att Norge förde en enveten avskärmningspolitik inom NATO, vilken enligt författarna Eriksen & Pharo hade tre dimensioner. För det första handlade det om att skapa ett avspänt förhållande till Sovjet, för det andra om att begränsa den allierade närvaron i Norge och för det tredje om att

säkra den norska kontrollen över den allierade aktiviteten på norskt territorium.

Vad gäller den begränsningen av den allierade närvaron i Norge, så var det viktigaste uttrycket för detta den norska s.k. "basepolitiken", d.v.s. att utländska militärbaser inte fick etableras på norskt territorium så länge inte Norge hotades eller anfölls. Men med NATO:s nya strategi som presenterades i mitten av 50-talet, som byggde på kärnvapenförsvar, utformades nya norska restriktioner. Förhandslagring av kärnvapen på norsk jord tilläts inte. Därmed hade den norska utrikesledningen lagt fast en norsk "base- och atompolitik", som konsekvent skulle följas under hela kalla kriget. Till detta kom, som tidigare nämnts, förbudet mot allierad militär verksamhet öster om den 24 längdgraden.

Frammot 70-talet började NATO reagera på Sovjets militära uppbyggnad på Kolahalvön. Nordområdets militärstrategiska betydelse hade förhöjts. Dessutom skapade NATO ett nytt militärstrategiskt grunddokument i slutet av 1960-talet, vilket skulle komma att gälla under resten av kalla kriget. Det innebar att NATO skulle kunna svara militärt efter omständigheterna (s.k. flexible response), d.v.s. skaffa sig ett bredare spektrum av svarsalternativ (konventionella styrkor, mindre signalgivande styrkor för begränsade kriser m.m.) och inte vara så bundet vid kärnvapen. Detta sammantaget glädde den norska utrikesledningen, eftersom man alltsedan slutet av 50-talet, då Sovjet blev en fullvärdig atommakt, varnat för att de amerikanska kärnvapnen kanske inte skulle ha en avskräckande effekt längre på Sovjet, och att NATO kanske inte skulle riskera ett storkrig om Sovjet slog till mot NATO:s sårbara flanker (t.ex. Nordnorge). Den nya strategin fick till följd att den allierade insatsberedskapen i Norge höjdes kraftigt och att man genomförde en rad förberedelser i själva Norge, för att på ett effektivare sätt kunna ta emot allierad hjälp (bl.a. förhandslagring av tung materiel).

Efter det kalla krigets slut fick Norge åter börja kämpa för att upprätthålla det allierade

intresset för de speciella problemen i norr. Fortfarande var Kolahalvön av stor betydelse för kärnvapenbalansen och den ryska spionageverksamheten i norr upphörde inte. De allierade förlorade inte intresset, men det blev mindre och antog nya former. USA drog som exempel ner de ekonomiska bidragen till den norska underrättelsetjänsten i Nordnorge kraftigt. NATO:s kommandosystem omorganiserades, vilket missgynnade Norge. Norrmännen reagerade med att försöka rädda det som räddas kunde och med att söka utöka sina bilaterala säkerhetspolitiska förbindelser istället, bl.a. med Frankrike och med de nordiska länderna.

Förhållandet till Sverige; säkerhetspolitisk "pragmatism" trots olika vägval

Sverige verkar inte ha spelat någon huvudroll i den norska utrikespolitiska historien utom vid några specifika tillfällen. Den gängse bilden från 1949 som vittnar om misslyckad svensk-norsk säkerhetspolitisk integration, måste dock modifieras något. Ett företrädesvis militärt samarbete åstadkoms mellan länderna omedelbart efter det att försvarsförbundsförhandlingarna sprack. Det gemensamma hotet från öster resulterade delvis i gemensamma åtgärder för att på ett mera effektivt sätt kunna bemöta detsamma.

På ett funktionellt plan handlade det militära samarbetet med Sverige, i norska och allierade ögon, om att indirekt knyta Sverige till NATO. Sverige var en betydande militärmakt europeiskt sett, och i en eventuell konflikt mellan öst och väst var det naturligt att se den skandinaviska halvön som en enda militärstrategisk enhet. Men det fanns förstås gränser för hur långt man kunde gå. Enligt norska regeringens synsätt borde svenskarna i högre utsträckning ha anpassat sig till NATO:s politik, medan svenskarna ville ha en mer markerad norsk avskärningspolitik i förhållande till NATO. Efterhand accepterade man varandras vägval och de säkerhetspolitiska relationerna stabiliserades. Norge uppskattade det neutrala och militärt starka Sve-

riges stabiliserande inverkan på Skandinavien och för svenskarna var Norge en viktig förbindelselänk till NATO, vilket motverkade att Sverige isolerades militärt. Författarna sammanfattar förhållandet så här:

Innenför NATO kom Norge, ikke minst i perioden fram mot 1955, til å opptre som Sveriges fremste talsmann. Det dreide seg særlig om å informere svenskene om vestlige forsvarsplaner og vestlig våpenteknologi, samt å støtte forespørsler om svenske våpenkjøp i vest. Stockholm var både ineforstått og vel fornøyd med denne framgangsmåten. Den overordnede svenske forsvarsstrategien bygde på den implisitte forutsetning at USA og NATO ville komme til unnsetning dersom landet ble trukket inn i en krig. Denne reserveposisjonen krevde visse forberedende tiltak som neppe var fullt forenlige med den erklærte nøytralitetsdoktrinen. (Eriksen & Pharo, a.a. s. 71)

Man bör här påpeka att den svenska "neutralitetspolitikkommisionen" uttryckte en annan uppfattning i sitt betänkande (SOU 1994:11), nämligen den att de svenska förberedelserna för mottagande av militärt bistånd från NATO om Sverige skulle anfallas av Sovjet, var förenliga med den deklarerade neutralitetsdoktrinen.

Hur som helst gjorde utvecklingen av ett integrerat NATO-försvar det svårt att etablera ett operativt samarbete med Sverige på nordflanken under 50- och 60-talen. Det stod också klart att Sverige inte tänkte underordna sig NATO:s nordkommando i ett eventuellt krig. Det fanns inga avtal eller någon samarbetsstruktur som läste Sverige, men totaliteten av kontakterna och de gemensamma åtgärderna fick ändå karaktären av en "oformaliserad halvallians", enligt författarna.

Tilläggs bör också, att den norska avskärningspolitiken inom NATO inte bara syftade till att skapa ett mera avspänt norsk-sovjetiskt förhållande, utan också en lågspänning i Norden. Norrmännen tog under hela kalla kriget hänsyn till det förmenta förhållandet, som kallas den nordiska balansen. Man föreställde sig att amerikanska baser el-

ler liknande i Norge kunde skapa sovjetiska krav på motsvarande åtgärder i Finland och därmed sätta Finland och Sverige i en mera utsatt militärstrategisk position.

Vad de gällde nordiskt, skandinaviskt, och kanske då främst svensk-norskt samarbete på andra områden än det säkerhetspolitiska, kan nämnas att ett djupare sådant tycks ha försvarats genom de historiska läsningar som kan sägas existera länderna emellan. Norrmännen kände en fruktan, grundlagd under unionstiden, för att åter domineras av Sverige i något avseende. Ändå kunde de skandinaviska länderna samarbeta och ofta koordinera sina förhållningssätt till internationella problem i internationella organisationer, såväl under mellankrigstiden (NF) som under efterkrigstiden (FN, GATT, OEEC m.m.).

Sammanfattningsvis kan sägas att det har varit både roligt och lärorikt att läsa den norska utrikespolitiska historien, och att framställningen givetvis innehåller så mycket mer än det som ovan nämnts, bland annat en hel del handelspolitik och havsrätt. Det är fantastiskt och av stort värde, att man kan få läsa något som bygger på dokument som normalt sett skulle ha varit hemliga i tiotal år framöver. Slutligen vill jag framhålla att det skulle vara önskvärt att något liknande kom till stånd även i Sverige!

Magnus Petersson

Scandinavia and the great powers 1890–1940

Patrick Salmon

Cambridge University Press 1997. 421 s.

I EN ARTIKEL i *Scandinavian Journal of History*, år 1980 påvisade professor Carl-Axel Gemzell bristen på internationella översiktsverk rörande modern skandinavisk historia. Det nyligen utkomna verket "Scandinavia and the great powers 1890–1940" bidrar på ett förnämligt sätt till att fylla denna lucka. Författare är den brittiske historikern Patrick

Salmon, Senior Lecturer vid University of Newcastle upon Tyne, som sedan 1970-talet studerat stormaktsrivaliteten i Nordeuropa främst under mellankrigstiden och det andra världskriget. Framställningen bygger på en genomgång av den omfattande litteraturen på området kombinerad med egna forskningar i brittiska, tyska och skandinaviska arkiv. De mest ingående källstudierna har ägt rum i brittiska arkiv där arkivalier från bl.a. Admiralty, Board of Trade, Cabinet Office, Foreign Office, Treasury och War Office har utnyttjats.

Huvudtemat i Salmons undersökning är "the changing place of Scandinavia in the political, economic and strategic calculations of policy makers in Britain, Germany and Russia – the powers to which Scandinavia was of most direct concern". Tyngdpunkten ligger dock på Storbritannien och Tyskland. Därutöver diskuterar Salmon de skandinaviska staternas (inklusive Finland) skiftande förmåga att motstå stormakternas påtryckningar beroende på framför allt geografiskt läge, naturresurser, ekonomisk struktur, militär kapacitet och diplomatisk skicklighet att kryssa mellan blindskären. Genom att beskriva och analysera utvecklingen i Skandinavien i ett komplext politiskt, ekonomiskt och strategiskt sammanhang har Salmon kunnat kartlägga kontinuitet respektive diskontinuitet i stormakternas ekonomiska penetration, i deras politiska målsättningar och i deras militära planläggning i fredstid och under det första världskriget.

En viktig utgångspunkt har varit den gradvisa förändringen i Skandinavien position i förhållande till de europeiska stormakterna. Från att ha varit en "perifer" region i stil med Balkan och den iberiska halvön närmade sig området kring sekelskiftet 1900, till följd av industrialisering och ökande utrikeshandel, alltmera den västeuropeiska "kärnan". Samtidigt blev de skandinaviska staternas ekonomier mera sårbara för internationella konjunkturcykler och förändringar på det handelspolitiska fältet. Eftersom både Storbritan-

nien och Tyskland hade betydande ekonomiska intressen i Skandinavien var risken liten för att området skulle hamna i ett ensidigt kolonialt beroendeförhållande. Så länge det brittisk-tyska "duopolet" bestod fanns det alltid en alternativ marknad för skandinavisk export. Strategiskt blev Skandinavien med tiden allt mindre "perifer" p.g.a. förändringar i krigföringens natur – främst inom flyget och flottan – och dess betydelse som livsmedels- och råvarubas och leverantör av industriella färdigvaror i krigsfall ökade. De skandinaviska länderna kunde därför inte längre undgå att påverkas av en stormaktskonflikt i Europa. Enligt Salmon inleddes den "progressiva erosionen" av Skandinavien relativa isolering med det kejserliga Tysklands uppsägning av återförsäkringstraktaten med Ryssland 1890 och kulminerade med det tyska angreppet mot Danmark och Norge år 1940.

Framställningens första hälft ägnas Tysklands "fredliga penetration" politiskt, ekonomiskt och kulturellt av Skandinavien 1890–1914. De diplomatiska turerna i samband med den svensk-norska unionsupplösningen 1905, det norska integrationsfördraget 1907 och Nord- och Östersjötraktaterna 1908 beskrivs utförligt, likaså den brittiska, tyska och ryska militära planläggningen rörande Skandinavien. Stormakternas agerande under första världskriget ägnas däremot begränsat utrymme. I bokens senare hälft behandlas utvecklingen under mellankrigstiden: de misslyckade försöken till skandinaviskt samarbete, inklusive Oslokonventionen, den brittiska och tyska militära planläggningen, det diplomatiska förspelet till finska vinterkriget o.s.v. Det största utrymmet ägnas emellertid den handelspolitiska utvecklingen, särskilt 1930-talets utpräglade "ekonomiska nationalism". Det finns därför anledning att något mera utförligt redogöra för och kommentera detta avsnitt.

Det intressanta med studier av handelspolitiken är att samspelet mellan ekonomi och politik där blir tydlig. Detta framgår också av

Salmons undersökning, som på denna punkt är starkt påverkad av tyska forskare som Hans-Jürgen Schröder i Mainz och Bernd-Jürgen Wendt i Hamburg (elev till Fritz Fischer), och Wendts elever Klaus Wittman och Harm Schröter. Enligt Salmon blossade den brittisk-tyska handelskonkurrensen i Skandinavien, som legat latent under årtiondena före det första världskriget, upp hösten 1918, då Storbritannien försökte utnyttja Tysklands prekära läge efter nederlaget mot ententen. Den brittiska handelsoffensiven avklingade emellertid omkring 1921. Under depressionsåren vände man på brittiskt håll åter blicken mot Skandinavien, som under 1930-talet blev skådeplats för kamp mellan två stora handelsblock: Storbritannien och dess imperium respektive Nazityskland och dess spirande Grossraumwirtschaft. Det senare utgjorde i sig en fortsättning på planerna på ett tyskdominerat Mitteleuropa, inkluderande Skandinavien, som figurerade både före och under det första världskriget.

I denna kamp fick Storbritannien övertaget sedan det devalverat, övergått till industri- och agrarprotektionism och infört imperiepreferenser. De skandinaviska länderna, som under depressionsåren var föremål för tyska agrarprotektionistiska åtgärder, tvingades 1933 genom bilaterala handelsavtal motvilligt ge britterna handelsfördelar för att säkra fortsatt export till den brittiska marknaden, världens största importmarknad. Eftersom de skandinaviska länderna också devalverade och närmade sig sterlingblocket uppstod, enligt Foreign Office, ett informellt brittiskt imperium i Nordeuropa med City i London som finanscentrum. Och med ökat ekonomiskt inflytande följde ökat politiskt inflytande i regionen. Först när Nazityskland övergick till statshandel kunde tyska affärsmän, inte utan framgång, på allvar ta upp kampen med sina brittiska konkurrenter. Den tyska kommersiella offensiven i Europa riktade sig emellertid främst mot Balkan. Inom den högre nazihierarkin var det endast rasideologen Alfred Rosenberg och jord-

bruksminister Walther Darré, som vid denna tidpunkt visade intresse för utvecklingen i Skandinavien.

Det brittisk-tyska flottavtalet 1935 och Münchenavtalet 1938 medförde att Storbritanniens politiska inflytande i Skandinavien minskade. Samtidigt hårdnade konkurrensen mellan brittisk och tysk industri. För att motverka ett ökat tyskt inflytande i Skandinavien krävde den brittiska regeringen – sedan den först övervägt kartellavtal med Tyskland som en lösning på problemet – från hösten 1938 och fram till krigsutbrottet nya handelsförhållanden av de svenska, danska och finska regeringarna. När kriget bröt ut hade Storbritannien bl.a. till följd av sin framgångsrika handelsoffensiv under 1930-talet en starkare politisk ställning i Skandinavien och ett bättre utgångsläge än 1914 för krigshandelsavtal med de skandinaviska staterna, baserade på ”normal handel” med Storbritannien respektive Nazityskland.

Det råder ingen tvekan om att Patrick Salmon genom sin rikhaltiga vetenskapliga produktion och sina närmast encyklopediska kunskaper tillhör de ledande inom modern Skandinavienforskning. Stilistisk elegans och förmåga till syntes präglar hans arbete, som kan förmodas länge förbli ett standardverk på området.

Bengt Nilson

De nya malmfälten. Det svenska uranet och inledningen till efterkrigstidens neutralitetspolitik

Gunnar Skogmar

Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget, Arbetsrapport nr 3, tr. Kungälv 1997. 100 s.

DEN 20 JUNI 1945 träffades den brittiska regeringens chefsgeolog dr. C.F. Davidson och Bengt Wadsted, chef för Svenska Diamantbergborrnings-AB, i Stockholm för att sammanställa en rapport beträffande förekom-

sten av uran i Sverige. Rapporten hade beställts av den brittiska regeringen, sannolikt med Marcus Wallenberg som mellanhand, och var baserad på hemliga fältundersökningar i Mellansverige under våren samma år. Huruvida den svenska regeringen var informerad om undersökningarna är mera tveksamt. Hur som helst, resultatet var sensationellt: Sverige hade världens tredje eller fjärde största uranfyndighet, och den enda verkligt betydelsefulla i Västeuropa! Det svenska uranet riskerade därmed att spela en lika central roll inom svensk utrikespolitik under det kalla kriget som järnmalsleveranserna till Nazityskland hade gjort under det andra världskriget. Detta är utgångspunkten för en studie om det svenska uranet i stormaktspolitiken 1945–49 inom forskningsprogrammet ”Sverige under kalla kriget” (SUKK), ett samarbetsprojekt mellan historiska institutionen vid Stockholms universitet och statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet.

Författare är statsvetaren Gunnar Skogmar, som är väl inarbetad på området. Han disputerade 1979 på en avhandling om amerikansk atompolitik och utgav 1993 den uppmärksammade studien ”Nuclear Triangle: Relations between the United States, Great Britain and France in the Atomic Energy Field 1939–50”. Den här aktuella skriften är baserad på källstudier i brittiska och svenska arkiv och på det amerikanska diplomatiska aktmaterial som publicerats i ”Foreign Relations of the United States”. I undersökningen driver Skogmar tesen att Sverige sommaren 1945 p.g.a. angloamerikanska påtryckningar ställdes inför valet mellan fortsatt neutralitetspolitik och att ingå allians eller en ”alliansliknande relation” med de båda västliga stormakterna. Det var därigenom enligt Skogmar ett ”vägval” av alla största betydelse för Sveriges utrikespolitik under det kalla kriget och inledningen till efterkrigstidens numera så omdebatterade neutralitetspolitik.

Bakgrunden till fältundersökningen av de låghaltiga, men omfattande uranförekom-

sterna i Närke och Billingen-Falbygden var angloamerikanska strävanden att monopolisera världens nukleära råvaror. I detta syfte upprättades i juni 1944 den gemensamma råvarustruten Combined Development Trust. Eftersom det fanns rika fyndigheter av uran och torium i Belgiska Kongo, Nederländska Ostindien och Brasilien slöt USA och Storbritannien, på rekommendation av råvarustruten, åren 1944–45 långsiktiga hemliga avtal med regeringarna i Belgien, Nederländerna och Brasilien för att dels säkerställa den egna försörjningen, dels genom exportkontroll förhindra att andra länder, särskilt Sovjetunionen, fick tillgång till de värdefulla malmerna. Det enda land av betydelse som återstod var Sverige. Och det brådskade eftersom USA stod i begrepp att släppa atombomber över Japan och därmed avslöja de nya strategiska råvarornas militära kapacitet. En komplikation i sammanhanget var att samlingsregeringen i juli 1945 höll på att upplösas för att ersättas med en socialdemokratisk regering ledd av Per Albin Hansson.

Den nyttillträdde utrikesministern Östen Undénns första viktiga ärende blev att ta ställning till en diplomatisk framställan från de västliga stormakterna beträffande de svenska urantillgångarna. På brittisk och amerikansk sida krävde man att den svenska regeringen skulle skaffa sig kontroll över uranmalmfälten, införa exportkontroll, acceptera angloamerikansk vetorätt mot export samt option på svenskt uran. Från svensk sida framfördes en rad invändningar: bl.a. stred ett hemligt avtal mot författningen eftersom antingen riksdagen eller utrikesnämnden måste informeras. Det viktigaste motivet tycks dock ha varit hänsyn till de politiskt känsliga relationerna med Sovjetunionen trots att öst-västkonflikten ännu inte brutit ut. I september 1945 – alltså efter Hiroshima – besvarade Undén de angloamerikanska propåerna och meddelade att regeringen skulle föreslå riksdagen en lag som gav regeringen fullständig kontroll över brytning och exploatering av uranfyndigheter och som totalt förbjöd ex-

port. Längre än så var man på svensk sida inte villig att gå. Trots detta accepterade USA och Storbritannien beskedet utan protester. I själva verket var man, särskilt i London, nöjd med utfallet av förhandlingarna. Britterna behövde inte det svenska uranet, som dessutom skulle bli dyrare än det som levererades från imperiet. Till detta kom att det skulle ta lång tid att stimulera och utveckla produktion i Sverige, "and it would be difficult to destroy installations if the country were invaded". Svensk uranbrytning riskerade m.a.o. att i krigsfall hamna under sovjetisk militär kontroll.

Därefter dök frågan om det svenska uranet inte upp förrän 1948–49 i samband med bildandet av Nato, och då bara i den inre debatten inom Trumanadministrationen. Någon stor betydelse tillmättes de svenska uranmalmfälten inte längre. Som exempel kan anföras ett memorandum av den 3 september 1948 från Nationella Säkerhetsrådet (NSC) rörande Skandinaviens strategiska betydelse, där det svenska uranet avhandlades på två rader medan de norska och danska öbesittningarna Spetsbergen och Grönland behandlades på ett par sidor. I början av 1950-talet förloade de svenska urantillgångarna sin strategiska betydelse bl.a. beroende på en internationellt ökad tillgång på uran samtidigt som stormakterna utvecklade uransnåla vätebomber.

Det kan sammanfattningsvis konstateras att Gunnar Skogmar presterat en intresseväckande studie om det svenska uranet i stormaktspolitiken under det kalla krigets inled-

ningskede. Den vilar på stabil empirisk grund och redogör initierat för maktspelet mellan Washington och London, där britterna i atomfrågan intog rollen som junior partner. Mera tveksam är tesen att det svenska beslutet i uranfrågan i september 1945 innebär ett "vägval" inom modern svensk utrikespolitik. Ett angloamerikanskt monopol på svenskt uran skulle Moskva säkert ha sett som tecken på en västorienterad utrikespolitik, men hade ett dylikt monopol för Sveriges del verkligen inneburit "en långtgående bindning som skulle fört landet nära en allians" med de västliga stormakterna? På angloamerikansk sida hade man vid denna tidpunkt inga sådana planer även om den brittiske utrikesministern Ernst Bevin i augusti 1945 skisserade en "Grand Design", enligt vilken Storbritanniens framtida roll i Västeuropa byggde på brett politiskt, militärt och ekonomiskt samarbete bl.a. med de skandinaviska staterna. På sovjetisk sida kunde man dessutom täcka sitt uranbehov genom egen produktion och import från satellitstater inom östblocket. Nej, om det var nära att Sverige p.g.a. yttre tryck övergav sin neutralitetspolitik under 1945 så var det i ett helt annat sammanhang. Det var när samlingsregeringen den 30 april 1945 godkände militära stabsöverläggningar med de allierade inför en eventuell militär intervention i det tyskokuperade Norge. Den tyska kapitulationen en vecka senare gjorde emellertid samtalen obehövliga och den officiellt deklarerade svenska neutralitetspolitiken bestod.

Bengt Nilson